माझी दैवते

साने गुरुजी

साने गुरुजी जन्मशताब्दी अभियान माला

माझी दैवते

साने गुरुजी

साधना प्रकाशन, पुणे

सहावी आवृत्ती : १९९८
साने गुरुजी जन्मशताब्दी वर्षारंभ
२४ डिसेंबर १९९८

: लेखक :
साने गुरुजी

: प्रकाशक :
ग. प्र. प्रधान
साधना प्रकाशन,
४३१ शनिवार पेठ,
पुणे ४११ ०३०.

: मुद्रक :
साधना प्रेस
४३१ शनिवार पेठ,
पुणे ४११ ०३०.

किंमत : ४० रुपये

साने गुरुजींच्या प्रास्ताविकातून

मी कधी एकटा बसलो म्हणजे माझ्या जीवनावर ज्यांचा थोडाबहुत मंगलमय परिणाम झालेला आहे, त्या सर्वांना मी कृतज्ञतेने आठवीत असतो.

साऱ्या विश्वाचा आपल्यावर परिणाम होत असतो. चराचराचा परिणाम होत असतो. मानवी इतिहासाचा आणि मानवेतर सृष्टीचाही आपल्यावर परिणाम होतो. काही कळतो; काही न कळत होतो. न कळत होणारा परिणाम पुढे जाणवतोही. अशा रीतीने आपण वाढत असतो. शरीर, मन व बुद्धी यांची वाढ होत असते.

ज्यांचा ज्यांचा माझ्यावर हितमंगल परिणाम झाला आहे ती ती माझी दैवते. त्यांचे मी स्मरण करतो, त्यांना नमितो. कधी या दैवताचे स्मरण करतो, कधी त्या... भारतीयच नव्हे तर अति भारतीय अशी ही माझी दैवते आहेत.

मानवी दैवतांनीच माझे जीवन समृद्ध केले असे नसून मानवेतर दैवतांनीही माझ्यावर कृपेचा वर्षाव केला आहे. साऱ्या सजीव निर्जीव सृष्टीवर मी पोसलो आहे.

सर्वांना कृतज्ञतेचा प्रणाम.

प्रकाशकाचे मनोगत

'माझी दैवते' हे साने गुरुजींचे लेख १९४७ साली फुटकळ स्वरूपात प्रसिद्ध झाले होते.

हे अप्रतिम काव्यमय लेख आजवर कधीच उपलब्ध झाले नव्हते. साने गुरुजींचे सर्व साहित्य उपलब्ध व्हावे असा साधना प्रकाशनाचा प्रयत्न आहे, आणि त्याला अनुसरून हे लिखाण गुरुजींच्या पंधराव्या पुण्यतिथीला पुस्तक रूपाने प्रकाशित झाले.

पुस्तकात समाविष्ट झालेल्या लेखांव्यतिरिक्त या मालेतील आणखी काही लेख त्या काळात प्रकाशित झाले असतील, पण ते मिळू शकले नाहीत.

साने गुरुजींच्या जन्मशताब्दी वर्षात या पुस्तकाची तिसरी सहावी काढताना आनंद होत आहे.

माझी मानवी दैवते

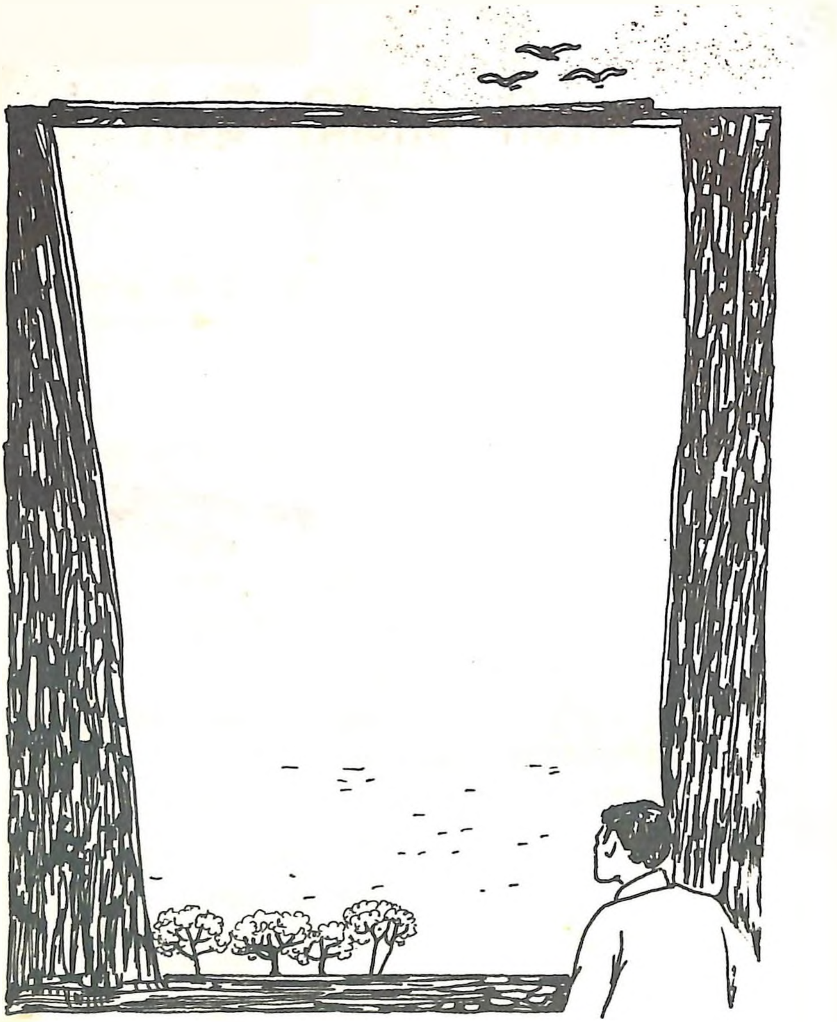

आकाश

मानवी दैवतांनीच माझे जीवन समृद्ध केले आहे असे नसून मानवेतर दैवतांनीही माझ्यावर कृपेचा वर्षाव केला आहे. साऱ्या सजीव-निर्जीव सृष्टीवर मी पोसलो आहे. हे वरचे निळे निळे अनंत आकाश, हे सूर्य-चंद्र, हे अगणित तारे, हे मेघ आणि सायंकाळचे देखावे, आणि मंगल उषा नि गंभीर निशा, पाऊस, उचंबळणारा समुद्र, वाहणारी नदी, झुळझूळ वाहणारा ओढा, हे उंच डोंगर, आणि ही क्षमामूर्ती धरित्री, हे हिरवे वृक्ष नि ही फुले, ही पाखरे, आणि ही गाय नि हे मांजर, हा बैल नि हा कुत्रा– सर्वांमुळे माझे जीवन समृद्ध झाले आहे.

निसर्ग

निसर्ग ही मानवाला मिळालेली अमोल देणगी आहे. ती त्याची प्रयोगशाळा आहे; त्याचप्रमाणे ती आनंदशाळा आहे, आरोग्यशाळा आहे. निसर्गाचा अपरंपार परिणाम आपणावर होत असतो. वरखाली अनंत लहान-मोठ्या वस्तू आपल्या सभोवती दिसत असतात. आपले लहानमोठे किरण फेकून त्या वस्तू आपल्या मनाला विकसित करीत असतात, जीवनाला समृद्ध करीत असतात.

हे अनंत आकाश

अशा या नैसर्गिक संभारात हे वरचे अनंत आकाश मनाला सर्वाहून अधिक ओढून घेते. मी तरी लहानपणापासून आकाशाचा उपासक आहे. या माझ्या उपासनेने माझ्यावर किती परिणाम झाला आहे त्याचे मी मोजमाप करू शकत नाही.

आकाशाचा सर्वांत मोठा परिणाम होतो तो व्यापकतेचा. संस्कृत भाषेत आकाशाला अनेक सुंदर नावे आहेत. त्यातील अनंत हे नाव मला फार आवडे. अनंत म्हणजे ज्याला अंत ना पार. पाहावे तिकडे दूर दूर आहेच. लहानपणी वाटायचे की आकाश जवळ आहे. एखाद्या झाडावर चढले की त्याला हात लागेल असे वाटे.

मी आईला म्हणत असे, "आई, त्या घरावर एक शिडी ठेवली, किंवा त्या आंब्याच्या झाडाला उंच कळक बांधला तर चढून आकाशाला हात नाही लावता येणार? देव ना वर राहतो? त्याचे ना ते अंगण? तेथे आपल्याला जाता नाही येणार?"

आई म्हणायची, "ते जवळ वाटले तरी फार दूर आहे."

मला समजत नसे. मी विचार करीत बसे.

इंग्रजीतील एका कवितेत म्हटले आहे, "लहानपणी देव लांब नसतो. झाडांची टोके आकाशाला, स्वर्गाला टेकलेली आहेत; आणि तेथे जवळच देव असणार असे वाटते. लहानपणची ती श्रद्धा मोठेपणी मावळते. देव दूर पळतो."

क्षितिजाचे काव्य

आकाश जवळ उंच दिसले तरी तिकडे ते आपल्या भूमातेला भेटायला आले आहे असे वाटते. मैल अर्धा मैल चालले म्हणजे आकाशाला भेटू, हात लावू असे वाटते. लहानपणी मी असा अनेकदा चालत गेलो आहे. दूरचे निळेनिळे डोंगर तर आकाशाच्या कुशीत डोके घुसवीत आहेत असे वाटे. परंतु जावे तर आकाश आणखीच दूर. उंच डोंगरावर जावे तर ते पुन्हा आणखी उंच जावे. मैदानातून दूर चालत जावे तर क्षितिज दूर पळावे. कोठे आहे याचा अंत? कोठे आहे शेवट? ते अनंत आहे. जेवढे मिळेल तेवढे घ्या, या ध्येयाप्रमाणे

ते आहे. ज्याप्रमाणे ध्येय उत्तरोत्तर पुढेच जात असते त्याप्रमाणे या आकाशाचे असते.

ते आहे की नाही?

आकाश म्हणजे शेवटी काय? हे जे वर निळे निळे दिसते ते काय? कवींनी अनेक कल्पना केल्या. ईश्वराच्या मंदिराचे का हे छत आहे? त्या छताला सूर्य-चंद्र टांगलेले आहेत. भव्य दीप लावलेले आहेत. आणि ते अगणित तारे! ते तेथे लावलेले आहेत. प्रभूचे अपार वैभव. परंतु खरोखरच हे आकाश म्हणजे काय? वरवर जाल तर आणखी वर वर आहेच. परंतु जेथे त्याला हात लावता येईल असे काही कोठे आहे का? नाही. आकाश म्हणजे अनंत पोकळी. कोट्यवधी ताऱ्यांचा जो अपरंपार प्रकाश परावर्तित होत असतो, त्याचे आपणास निळेनिळे असे रूप दिसते. आकाश म्हणून वस्तू नाहीच. जे निळे निळे दिसते त्याला आपण आकाश म्हणतो. कोट्यवधी तारे कोट्यवधी मैल दूर आहेत. आणि त्या सर्वांच्या प्रकाशाचा अत्यंत दुरून दिसणारा पुंजीभूत परिणाम म्हणजे हे आकाश! हे निळे निळे अपरंपार दूर आहे, आणि तेथे जाऊ तर काही दिसणारही कदाचित नाही.

विश्वाचे पांघरूण

सर्वांच्या पलीकडचे ते आहे. जणू या विश्वाला घातलेले पांघरूण आहे. म्हणून संस्कृतमध्ये त्याला अंबर म्हणजे वस्त्र असा शब्द आहे. प्रभूने आपल्या कृपेचे वस्त्र जणू पांघरवले आहे. सुंदर कल्पना. सर्वांना ते जवळ घेते. सर्वांना पोटात घेते. आकाशाच्या पलीकडे काही नाही. त्याच्या पोटात जणू विश्व.

निर्मळता, अलिप्तता

आकाशात अनेक वस्तू येतात, जातात. परंतु ते निर्लेप असते. प्रचंड वादळे उठतात. धुळीचे लोट वर उडतात. आकाश गढूळ झाल्यासारखे, धूसर झाल्यासारखे वाटते. पृथ्वीवरील कचरा, पाचोळा पंख फुटून वर उडू लागतो. निळ्या आकाशात जणू वर जाऊ बघतो,

तुम्ही आम्हांला तुच्छ मानता? धुळीचा कण, केरकचरा म्हणता? आम्ही वर चढू शकतो. उंच उडू शकतो. वाऱ्यावर स्वार होऊन आम्ही आकाशाला भेटू, चंद्रसूर्यांना भेटू. त्या चमचम करणाऱ्या चिमुकल्या ताऱ्यांना भेटू. असे जणू जगाला जाहीर करीत या वस्तू वर उडतात. आकाश झाकोळते. परंतु थोड्या वेळाने काय दिसते? ना धुळीचे लोट, ना पालापाचोळा. पुन्हा ते अनंत आकाश निळेनिळे वर शोभत राहते!

आकाशापासून अलिप्तता शिका

आकाश कोणाला प्रतिबंध करीत नाही. आलेत या, जाता जा; असे जणू ते मूकपणाने सांगत असते. सुख ना दुःख. केवळ अनासक्तता, निर्विकारता. श्रीअरविंदांच्या 'योगासंबंधी सूचना' पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध आहेत. त्यांत ते म्हणतात: "मन शून्य करण्याचा, केवळ रिकामे करण्याचा अभ्यास करावा. काही नाही. विचार दूर करीत आहोत, मानवी बुद्धीची खोली झाडून साफ करीत आहोत, ही भावना, ही जाणीवही नसावी. काहीच नाही. नाही हेही नाही. ज्याप्रमाणे आकाशात पक्षी उडतात; धूळ उडते; धूर येतो; ढग येतात; परंतु हे सारे जाऊन मागे आकाश निळे असते; त्याप्रमाणे आपण मनाच्या आकाशात, हृदयाच्या, बुद्धीच्या आकाशात करावे. आलेत या, गेलेत जा. मी सारे झाडून मोकळा आहे. बुद्धीवर, हृदयावर बोजा पडणार नाही. आकाशापासून ही अलिप्तता शिका." अशा अर्थाचे विचार त्यात आहेत. आकाश हा सारा बोजा आपल्या छातीवर घेत नाही. परंतु आपले मन बघा. आपण असे भारावून गेलेले असतो. मनावर किती बोजा. कचऱ्याचे ढीग डोक्यावर घेऊन जणू आपण उभे असतो. मान-अपमान, आशा-निराशा, सुख, नाना दुःखे, नाना इच्छा, नाना वासना-कल्पना, नाना भावना, चिंता. सारे जणू हृदयाशी धरून बसतो. आणि मग कुढत बसतो. दडपले गेलो असे ओरडतो. यातून निसटण्याचा मार्ग एकच, की या साऱ्या गोष्टी थोडा वेळ तरी हाकलून द्यायला शिकले पाहिजे. अनासक्तता, निःसंगता शिकायला हवी. आकाशाची हीच मोलाची शिकवण आहे. समाजात वागताना, वावरताना वादळे येणार; टीकांचे विद्युत्पात होणार; उपहास, विडंबन, अपवाद, निंदा यांची धुळवड

होणार. परंतु या साऱ्या गोष्टी दूर ठेवून मनाचा तोल नि शांती निळ्या आकाशाप्रमाणे ठेवायला शिकणे ही यशाची, आनंदाची, शांतीची गुरुकिल्ली आहे.

तेथे आपपर-भाव नाही

आकाश अलिप्त आहे, निःसंग आहे तसेच मोकळे आहे. ते आपले पंख मिटीत नाही, जणू अधिकच पसरते. आकाशाप्रमाणे मोकळे असावे. आत, गाठीचे काही नाही. लपवालपव नाही. छपवाछपव नाही. निःस्वार्थ मनुष्यच हे करू शकतो. कारण त्याला इतरांना वगळून काही मिळवायचे नसते, मोकळेपणा हवा असेल तर अधिकाधिक निःसंग नि निःस्वार्थ व्हायला हवे. आकाशाजवळ काही नाही. ते केरकचरा, धूळधुरोळा जवळ ठेवीत नाही; त्याचप्रमाणे सूर्य, चंद्र, ताऱ्यांनाही जवळ घेत नाही. धूळ नको, हिरे-माणकेही नकोत. अशी वृत्ती झाली म्हणजे मोकळेपणा येतो. मग सारे मित्र. सर्वांना जवळ घेता येते. आकाशाला आपपर नाही. गरुडाने भरारी मारावी. चिमणीने भुरभुर करावी. सजल मेघाने लोंबावे, निर्जल मेघाने गर्जावे. सर्वांना प्रवेश. सर्वांना परवानगी. सर्वांना जवळ घ्यायला अनंत हात सदैव सिद्धच आहेत!

आकाशाप्रमाणे मोकळे, व्यापक, निःसंग व्हावे असे मला वाटते. सर्वांना भेटावे. सर्वांपासून दूर जावे. म्हटले तर सर्वांचा, म्हटले तर कोणाचाच नाही. परंतु ही माझी वृत्ती टिकत नाही. कोठे तरी आसक्ती जडते. आपलेपणा निर्माण होतो. धडपडत राहणे हीच मौज आहे.

आकाश जणू ब्रह्माचे रूप

निळ्या निळ्या आकाशाचा रंग आपण राम-कृष्णांना दिला आहे. सर्वव्यापी आकाशाचा रंग ज्यांना आपण देव मानले त्यांना नाही द्यायचा तर कोणाला द्यायचा? "नभासारखे रूप या राघवाचे" असे समर्थ म्हणतात. नभाप्रमाणे निळा, नभाप्रमाणे व्यापक, जवळ परंतु दूर, असा तो प्रभू आहे. जणू ईश्वराचे, परब्रह्माचे स्वरूप म्हणजे आकाश. आकाशावरून विश्वंभराची कल्पना करावी.

कवींच्या कल्पना

प्राचीन काळापासून आकाशाने कवींना वेड लावले आहे. वेदांतील ऋषी विचारतो : "खांबाशिवाय, आधाराशिवाय हे वरचे आकाश कोणी पसरले? कोणी उभे केले?" कोणाचा हा विशाल तंबू? त्याला ना काठी, ना आधार! असे अरबी-पर्शियन कवी विचारीत. मुसलमानी मशिदी, इमारती, यांना वर घुमट असतो. आकाशाची ती कल्पना आहे. विश्वाची प्रचंड मशीद प्रभूने उभारलेली आहे! आकाश हा तिचा घुमट आहे– अशी ती कल्पना आहे. आकाशाच्या घुमटाखाली बसून प्रार्थना करावी. विश्वाच्या भव्य इमारतीचा घुमट म्हणजे आकाश. किती सुंदर भव्य कल्पना! आणि अरबी लोक त्याला तंबू म्हणत. त्या तंबूत देवाने झुंबरे टांगली आहेत. दिवे लावले आहेत. तंबूला हिरे, माणके, मोती यांच्या झालरी आहेत, अशी वर्णने ते करतात. सृष्टिसुंदरीने तोंडावर घेतलेला हा बुरखा आहे, अशी ही सुंदर कल्पना कोठे तरी मी वाचली होती. आणि ही उलटी कढई आहे अशी कल्पना आपल्याकडील काव्यात अनेक ठिकाणी आढळते.

हा वर पसरलेला समुद्र आहे, चंद्राची नाव तिच्यातून चालत आहे अशीही एक रमणीय कल्पना एका मराठी कवितेत आहे : 'न हे नभोमंडळ, वारिराशी' असे हा कवी म्हणतो. आणि तारका म्हणजे लाटांचा फेस असेही तो रूपक पुढे चालवून वर्णितो.

आकाश म्हणजे देव

पंचमहाभूतांपैकी आकाश हे परमभूत आहे! इतर भूते त्याच्या पोटात राहून व्यापार करतात. चिनी लोक आकाशाला देव मानीत. चिनी इमारतींना कळस नसतात. तो आकाशाचा अपमान होईल, असे त्यांना वाटते. आकाशात का असे घुसायचे? आकाश म्हणजे प्रभू. आकाश म्हणजे प्रभूची कृपा. त्याच्या कृपेची छाया. या आकाशाच्या घुमटाखाली कोणीही बसावे. आकाशाचे छत सर्वांसाठी. विश्वाचा हा निळा मंडप सर्वांसाठी– चराचरासाठी. चंद्र, सूर्य, तारे-सारे येथून सर्वांना प्रकाश देतात. देवाचा मंडपही सर्वांसाठी, देवाचा प्रकाशही सर्वांसाठी.

एखादे वेळेस वाटते की, आकाश म्हणजे प्रभूचा चित्रफलक आहे.

ईश्वर वाचनालय सातारा
बाल विभाग

याच्यावर नाना प्रकारच्या रंगाकृती तो चितारीत असतो. ढगांचे आणि सूर्याच्या प्रकाशाचे साहाय्य घेऊन तो विश्वचित्रकार येथे अद्‌भुत चित्रसृष्टी रचीत असतो. विशेषतः सायंकाळी त्याला वेळ असतो. सायंकालीन आकाशाची भव्यता कोण वर्णील? तेथे अनंत रंगांचे भांडार असते; क्षणाक्षणाला रंग बदलत असतात; आकार बदलत असतात. पाहून मनाला तृप्ती होत नाही, आणि तास दोन तास ही रंगलीला करून पुन्हा सारे पुसले जाते! पृथ्वीवरच्या आपल्या लेकरांसाठी का प्रभू ही चित्रशाळा उघडीत असतो? मुलांची करमणूक व्हावी म्हणून आई त्याला रंगीबेरंगी खेळणी देते. त्याच्या पाळण्यावर खेळणी टांगते. त्या विश्वमातेचाही का असाच खेळ चालू असतो? तो का चित्रकलेचे शिक्षण देत असतो? का केवळ गंमत दाखवीत असतो? कोणाला माहीत! परंतु त्या श्रीरंगाला आपली कला दाखवायला आकाशासारखा भव्य नि निळा चित्रफलकच हवा. फळा दिसतो, वरची चित्रे दिसतात, परंतु चित्रकार मात्र अदृश्यच असतो!

हृदयाला आकाशाची उपमा पुष्कळ वेळा देतात. उपनिषदांत हृदयाकाश, दहराकाश असे शब्दप्रयोग येतात. तो आत्मा कोठे आहे? खालील खोल खोल शुद्ध अशा दहराकाशात तो आहे. हृदयाला आकाशाची उपमा शोभते. आकाशात ज्याप्रमाणे ढग, धूळ, धूर, केरकचरा यांची गर्दी होते; पक्षी उडतात; त्यात कोकिळाही असतात, गिधाडे, घाण करणारी वटवाघुळे असतात, त्याप्रमाणे या हृदयाकाशातही सारी गर्दी असते! आसक्तीचे ढग, विकारांची धूळ, वासनांचा गलबला सारे असते. परंतु आकाशात सर्वांच्या पलीकडे ज्याप्रमाणे स्वच्छ सूर्यनारायण असतो, त्याप्रमाणे आपल्या हृदयातही खोल खोल तो प्रेमाचा, मांगल्याचा, ज्ञानाचा सूर्य असतो. शेवटी त्याचे अंतरंगी दर्शन होऊन कृतार्थ वाटते. आकाश ज्याप्रमाणे शेवटी धुतल्याप्रमाणे निळे निर्मळ शोभते, त्याप्रमाणे आपले हृदयही धडपडीनंतर निर्मळ प्रसन्न असे होते. तेथे मग सद्‌भावनांचे तारे चमकतात. ज्ञानाचा सूर्य तळपतो, भक्तिभावाचा चंद्र मिरवितो. हृदयाला आकाश नि समुद्र, यांच्या उपमा नेहमी देतात, एक वरचा समुद्र, एक खालचा समुद्र आणि दोहोंशी तुलना केली जाणारा अंतःसमुद्र! आकाशाचा अंत लागणे कठीण. तेथे काय काय तरी दिसते. सारे ब्रह्मांड जणू तेथे भरलेले असते.

मला आकाशाखाली झोपणे फार आवडते. लहानपणी दारात डोके ठेवून आकाशाकडे बघत, वारा घेत मी निजायचा. मग कोणी तरी माझे अंथरुण ओढून दार लावीत. अंमळनेरला मी पुष्कळदा बाहेर मोकळ्यावर निजत असे. आकाशाकडे बघत, डोळे मिटत. थंडी असली तर मी खूप पांघरूण घेतले आहे, परंतु त्या विश्वमाऊलीनेही आपली निळी दुलई, निळी शाल माझ्यावर घातलेली आहे. तिच्या कुशीत मी आहे, भावना ही मला सद्‌गदित करीत असे, करते.

हे आकाशा, निळ्या निळ्या नभा, अनंत अंबरा, रविशशिनक्षत्रांनी भरलेल्या गगना, तुला कोणत्या शब्दांनी संबोधू, हाका मारू! 'गगनं गगनाकारं' हेच तुझे वर्णन! तुझ्यासारखे दुसरे कोण आहे? तुझ्याप्रमाणे निर्मळ, निःसंग, मोकळा, व्यापक असा माझा स्वभाव होत जावो. तुझ्याप्रमाणे सर्वांना जवळ घेण्याचे मला भाग्य लाभो. या जन्मी, शतजन्मी हे भाग्य वाढत जावो. तू माझा महान् गुरू, सद्‌गुरू. तू मुकेपणाने मला अनंत शिकवलेस. तुझे उपकार किती मानू? प्रणाम, तुला अनंत प्रणाम!

❖

माझी मानवी दैवते

प्रकाश

आज तेज म्हणजेच प्रकाश या महाभूताची महती मी गाणार आहे. उपनिषदातील 'तमसो मा ज्योतिर्गमय' ही प्रार्थना मला फार आवडते. मानवी मनाची ती हाक आहे. 'हे प्रभो, अंधारातून मला तू प्रकाशाकडे ने!' ह्याच्याहून अधिक सुंदर प्रार्थना जगात नसेल. सर्व धर्मांचे सार या सूत्रात आहे. पारशी धर्मात प्रकाश आणि अंधार यांचा सदैव झगडा वर्णिला आहे. अंधार पुन्हापुन्हा प्रकाशाला घेरायला येतो. परंतु शेवटी अंधार पराभूत होतो. वास्तविक अंधार म्हणजे काही नाहीच! अंधार म्हणजे कमी प्रकाश एवढाच अर्थ. रवींद्रनाथांनी म्हटले, चूक अशी खरोखर नसतेच. चूक म्हणजे कमी ज्ञान! अशा चुकांतूनच ज्ञान वाढत गेले. सारे ज्ञानमय आहे, असे वेदांती म्हणतो, तेव्हा हाच अर्थ असेल. त्याप्रमाणेच सारे प्रकाशमय आहे. तुला अंधार वाटतो, त्यातही प्रकाश आहे.

गायत्री मंत्र

हिंदु धर्मात गायत्री-मंत्राला अत्यंत पवित्र स्थान दिले आहे. त्या मंत्रात प्रकाशाचीच प्रार्थना आहे. "सूर्याच्या तेजाची आम्ही प्रार्थना करतो, त्या तेजस्वी प्रकाशाचे आम्ही ध्यान करतो. आमची बुद्धी सतेज होवो," अशी ती प्रार्थना आहे. ऋषीला प्रकाश हवा आहे. प्रकाश नसेल तर काय अर्थ?

प्रकाशमय देवतांची प्रार्थना

जेथे जेथे प्रकाश दिसतो, तेथे तेथे आपले हात जोडले जातात. आपण सूर्याची उपासना करतो. चांद्रायणव्रत करतो. ताऱ्याचे स्तोत्र गातो. अग्नीला भजतो. पारशी लोक अग्नी, सूर्य यांना किती मानतात! वेदांत अग्नीचा केवढा महिमा! सूर्य तेजस्वी खरा, परंतु तो दूर आहे. पुन्हा दिवसभर नाही. त्याचा प्रकाश चोवीस तास कसा मिळणार? परंतु हा अग्नी! हा तर घरोब्याचा देव. चोवीस तास, दिवसभर घरात अग्नी ठेवता येतो. आपण अग्निहोत्राचे व्रत केले. अग्नीचा एवढा महिमा का? ज्याने अग्नीचा प्रथम शोध लावला त्याला केवढी कृतार्थता वाटली असेल! आकाशातील ते तेज धरेवर मिळाले. आपण पकडून ठेवले. घरात ते सदैव असावे असे ठरवले.

अग्नीला प्रार्थिताना म्हटले आहे : "तेजोऽसि तेजो मयी धेहि-" "तू तेजःस्वरूप आहेस. माझ्यात तेज ठेव." निस्तेज जीवन काय कामाचे? मुखावर तेज असो, दृष्टीत तेज असो, वाणीत तेज असो, विचारांत... बुद्धीत तेज असो. सारे जीवन अंतर्बाह्य प्रकाशमय असो.

प्रकाशाजवळ अंधार नाही, घाण नाही. रोगजंतू प्रकाशात मरतात. शरीराचे रोग प्रकाशाने बरे होतात, मनाचेही. प्रकाशात वाढ होते, विकास होतो. ज्या झाडामाडांना प्रकाश मिळत नाही ती खुरटी होतात. सावटात, छायेत पीक येत नाही. झाडाच्या फांद्या तोडतात. शेताला ऊन मिळते, प्रकाश मिळतो तेव्हा शेत पिकते.

प्रकाशाची उपासना

मानवाने प्रकाशाचे उपासक व्हावे. प्रकाश कोठूनही येवो, तो घ्यावा. सकाळची संध्याही पवित्र, सायंकाळचीही पवित्र. जीवनाची दारे सारी उघडी असू देत. ज्याप्रमाणे झाडाची मुळे सर्व दिशांना जाऊन पोषण मिळवतात, त्याप्रमाणे आपणही सर्वत्र जावे नि प्रकाश मिळवावा.

प्रकाश म्हणजे ज्ञान

प्रकाशात आपणाला सारे दिसते. प्रकाश तारतो. तो खड्डा दाखवतो, काटे दाखवतो, साप दाखवतो, धोका दाखवतो. परंतु या बाहेरच्या

खड्ड्यापेक्षाही अज्ञानाचे खड्डे धोक्याचे असतात. ज्ञानाच्या प्रकाशात पावले टाकली पाहिजेत. केवळ बाहेरचा सूर्य असून काय उपयोग? अंतःसूर्यही हवा. आत ज्ञानाचा सूर्य, ज्ञानाचा दिवा आहे का? ‘अंतरिचा ज्ञानदिवा मालवू नको रे’ असे संत सांगतात. खरा प्रकाश तो हा. बाहेरच्या प्रकाशाची उपासना करून सारे जीवनच अंतर्बाह्य प्रकाशमय करायचे. सूर्याजवळ खळमळ नाही, कश्मल नाही, त्याप्रमाणे आपल्या बुद्धीजवळ खळमळ नको. सारी संकुचितता, स्वार्थ यांची राख केली पाहिजे. बुद्धी भव्यदिव्य असो. प्रकाशाच्या उपासनेचा हा अर्थ.

जर्मन कवी गटे मरताना म्हणाला, “आणखी प्रकाश, आणखी प्रकाश!” थोर उद्‌गार! गटे प्रकाशाचा भक्त होता. हे मरण मला आणखी प्रकाशाकडे नेईल असे त्याला वाटले. मरणाच्या दारातून तो आणखीच प्रकाशमय जगात जणू जात होता. आपण ‘मृताला अग्नी घेऊन जावो’ असे म्हटले आहे.

“अग्ने नय सुपथा राये”

हे अग्निदेवा, या मृतात्म्याला सन्मार्गाने ने, वैभवाकडे, कल्याणाकडे ने. अग्नी म्हणजे त्या ज्वाळा! त्या ज्वाळा मृताला नेतात. त्याला प्रकाश देतात. प्रकाशाहून थोर वाटाड्या कोण?

दिवा देखून नमस्कार

लहान मुलाला भारतीय माता प्रकाशाची पूजा कर म्हणून सांगते :

दिव्या दिव्या दीपोत्कार
कानी कुंडले मोतीहार
दिवा देखून नमस्कार

हा श्लोक माता मुलाला शिकवते. प्रकाशाची मूर्ती त्याच्यासमोर उभी करते. तो प्रकाशदेव कानात कुंडले घालून आला आहे. गळ्यात मौक्तिक हार घालून आला आहे. त्या झगझगीत ज्योती, त्या जणू त्याचे अलंकार! प्रकाश पाहताच आपण प्रणाम करतो. दुकानात दिवे लागताच व्यापारी नमस्कार करतात. काळाबाजार करणारे असले तरीही प्रकाशाची कदर करतात. आज ना उद्या तेही सन्मार्गावर येतील.

प्रकाशासाठी जन्म

लहान मूल आईच्या पोटात सजीव होते. हालचाल करू लागते. तेथे अंधार असतो. तेथे संकुचितता असते. ते लहान जग. ते बाळ चळवळ करू लागते. आणि शेवटी प्रकाशासाठी बाहेर येते! मोठ्या विश्वात येते. उजेडात येते. आणि डोळे उघडून बघते. आपण सूर्यदर्शनाचा समारंभ करतो. मूल महिन्याचे झाले म्हणजे त्याला अंगणात आणतो. "तो बघ देव, तो सूर्यनारायण." असे त्याला म्हणतो. तू प्रकाशात राहणारा, प्रकाशात वाढणारा आहेस. अंतर्बाह्य शुची, स्वच्छ राहा. शरीर सतेज, मनोबुद्धी सतेज, असा हो, असे जणू त्याला आपण अप्रत्यक्षपणे सांगत असतो.

खरा प्रकाश कोणता?

ते लहान मूल प्रकाशासाठी बाहेर आले. परंतु ते जसजसे वाढते तसतसे अंधारात लोटले जाते! आपण तोंडाने प्रकाशाची उपासना करणारे परंतु कृतीने तमाचे भक्त आहोत. द्वेष, मत्सर, खून-कत्तली हे सारे तमोगुणाचे राज्य आहे. मुलाबाळांना संकुचित दृष्टीचे करणे म्हणजे त्यांना अंधाराची पूजा कर, सांगण्यासारखे आहे. खरा प्रकाश सूर्याचा नाही. कोणाचा नाही. खरा प्रकाश प्रेमाचा. आईचे प्रेम मुलाला वाढवते. तुम्ही प्रकाशाचे उपासक असाल तर प्रेम करा. दुसऱ्यांच्या जीवनात दैन्य, दास्य यांचा अंधार असतो. तू प्रेमाने त्यांच्याजवळ जा. त्या जीवनात आशा येईल, प्रकाश येईल. जगात विजेचे दिवे, आणखी शक्तीचे दिवे आहेत; परंतु प्रेमाचा दिवा जगात नाही. तो तर आपण मालवून टाकला आहे. आपण सारा अंधार माजवला आहे. भुतांचा गदारोळ आहे. एकमेकांना चावे घेत आहोत, एकमेकांना तुडवत आहोत. या अंधाऱ्या दुनियेत प्रकाश कधी येईल? प्रेम करू लागा तेव्हा.

प्रकाशाची समता

सूर्य आपले किरण सर्वत्र नेतो. श्रीमंत असो, गरीब असो. सूर्य सर्वांना ऊब देतो. चंद्राचा प्रकाश राजवाड्यावर पडतो. झोपडीवरही पडतो. प्रकाशाचे किरण सर्व जीवनाला मिठी मारायला धावत असतात. तुमच्या हृदयातील प्रेमसूर्य सर्वांची जीवनपुष्पे विकसवण्यासाठी असो. सूर्य उगवला की बागेतील लाखो फुले फुलतात. कण्हेरी असो की गुलाब असो. सर्व कळ्यांना प्रकाश

फुलवतो. तुम्ही-आम्हीही सर्वांच्या जीवनकळ्या फुलाव्यात म्हणून धडपडले पाहिजे. नकोत भेदभाव, नकोत स्वार्थ. जीवनाचे तुकडे नका करू. सारे जीवन प्रकाशमय करू या. म्हणून श्रीज्ञानेश्वर भावार्थदीपिकेच्या शेवटी म्हणतात :

दुरितांचे तिमिर जावो
विश्व स्वधर्मसूर्ये पाहो
जो जे वांछील, ते ते लाहो प्राणिजात।

पापाचा अंधार जावो आणि धर्माचा सूर्य येवो. पाप म्हणजे अज्ञान. मी सत्य, बाकी सारे मिथ्या असे मानणे. संकुचितता म्हणजे पाप आणि धर्म म्हणजे सर्वांची धारणा करणारे कर्म, ते पुण्य. संकुचिततेचा अंधार जाऊन, सर्वांची धारणा करणारा विचारसूर्य येवो असे ज्ञानेश्वर म्हणतात. म्हणजे मग कोणाला कशाची ददात राहणार नाही. हा खरा प्रकाश, प्रेमाचा प्रकाश! तो जोवर नाही तोवर अंधारच आहे.

बाल विभाग

प्रकाशाची विश्वपूजा

सूर्य तिकडे उगवतो आणि सारी सृष्टी आरती घेऊन उभी राहते! झाडे डोलत असतात. वारा गीत गात असतो. फुले सुंदर पोषाख करून सुगंधाची आरती ओवाळतात. ते सूर्यफूल... ते तर सूर्याकडे तोंड करून असते. ज्या बाजूला सूर्य, त्या बाजूला त्याचे तोंड. आणि रात्रीचे लाखो किडे, ते पतंग!... दिवा देखताच धावून येतात. प्रकाश, प्रकाश! ते प्रकाशाला प्रदक्षिणा घालतात. या प्रकाशाला प्रदक्षिणा घालून आणि शेवटी त्याला मिठी मारून जातात. प्रकाशाची उपासक बाळे!

उचंबळणारे रवींद्रनाथ

रवींद्रनाथ प्रकाशाचे पूजक. ते उन्हात खुर्ची टाकून बसायचे. प्रकाश पाहून नाचायचे. गीताञ्जलीतील एका गीतात ते म्हणतात, "प्रकाश, प्रकाश... सर्वत्र प्रकाश! बाहेर प्रकाश, आत प्रकाश." सारी सृष्टी त्यांना प्रकाशाने नटलेली दिसते. झाडेमाडे किरणांना डोक्यावर घेऊन नाचतात. दंवबिंदू प्रकाशात चमकतात. मौज! आनंद! असा हा प्रकाशाचा महिमा आहे! तो गावा तेवढा थोडाच. भारतीय जनता प्रकाशाची म्हणजेच प्रेमधर्माची उपासक होवो.

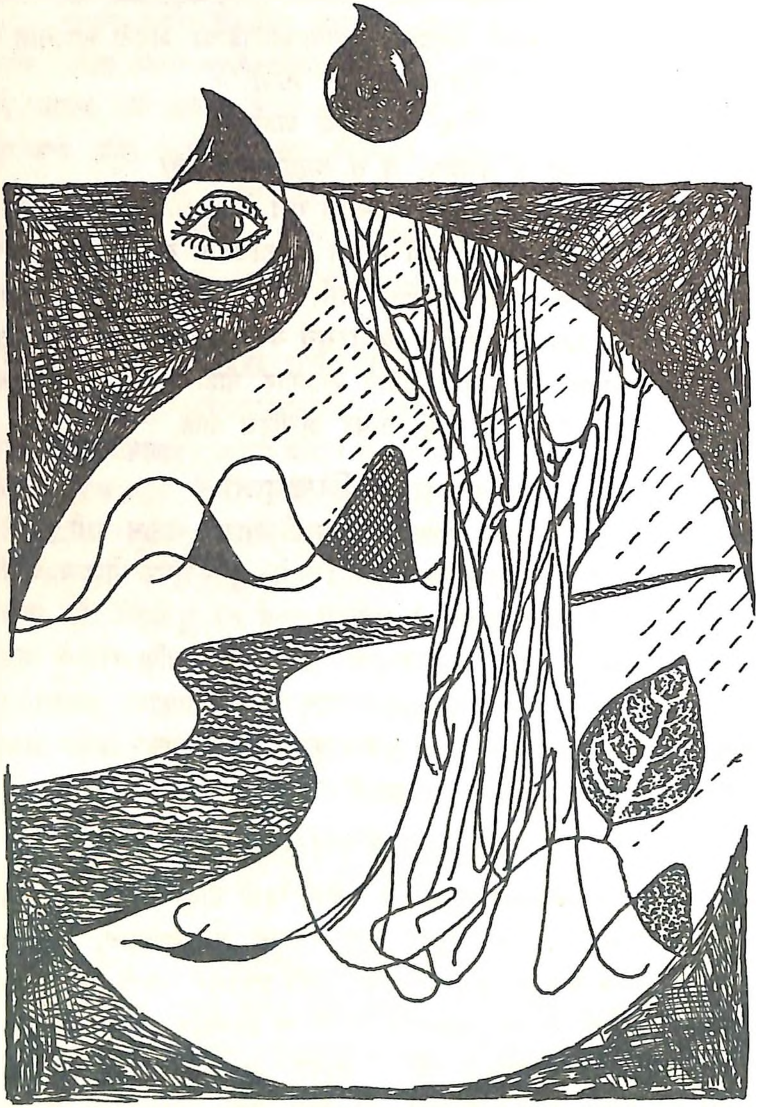

पाणी

आज आपोमातेला मी शब्दांजली वाहणार आहे. वेदांमध्ये आपोदेवतेची सुंदर स्तोत्रे आहेत. खरोखरच पाण्याहून प्राणप्रिय असे दुसरे काय आहे? या पृथ्वीवर पाणी नसते तर जीवन शक्य झाले नसते. पहिला जीव पाण्यात जन्मला. त्या जीवाची उत्क्रांती होत आपण मानव पुढे जन्मलो. पाणी म्हणजे सर्व जीवनाची जननी. म्हणून पाण्याला संस्कृत कवींनी नावच जीवन दिले! संस्कृत भाषा फार सहृदय नि अतिसंपन्न. पाण्याला दिलेले एकेक नाव, योजलेला एक शब्द म्हणजे मूर्तिमंत काव्य आहे! त्या प्राचीन पूर्वजांना पाणी पाहून उचंबळून आले. या वस्तूला कोणती नावे देऊ, या वस्तूचे कसे वर्णन करू, त्यांना समजेना. त्यांची प्रतिभा भराभरा शब्द प्रसवू लागली. अमृत, पय, जीवन! एकेक पाण्याला योजलेला शब्द किती अन्वर्थक, किती गोड. 'पाणी म्हणजे अमृत, पाणी म्हणजे दूध, पाणी म्हणजे प्राण.' खरे आहे. पाणी नाही म्हणजे काही नाही.

बिरबलाची एक गोष्ट आहे. अकबराच्या एका नातेवाईकाने नोकरी मिळत नाही म्हणून तक्रार केली.

"अरे तुला साधी बेरीज वजाबाकी तरी येते का?" अकबराने विचारले.

"म्हणजे काय? मला अडाणी मूल समजता?"

"उद्या दरबारात या."

दुसऱ्या दिवशी तो आप्त दरबारात आला. बादशहा सिंहासनावर होता. शेजारी बिरबल होता.

"सत्तावीस नक्षत्रांतून पावसाची दहा नक्षत्रे वजा केली तर बाकी काय राहील?"

"सतरा नक्षत्रे उरतील!"

"चूक. बिरबल, तुम्ही उत्तर द्या."

"शून्य उरेल!"

सारे हसले. बिरबल वेडा असे सर्वांना वाटले.

"शून्य कसे?" बादशहाने विचारले.

"महाराज, पावसाची नक्षत्रे काढून टाकली तर पृथ्वीचे स्मशान होईल. खाल काय? प्याल काय? जीवनच अशक्य होईल!"

सारे खाली माना घालून उभे राहिले.

"मी प्रश्न विचारला तो साध्या बेरीज-वजाबाकीचा नव्हता. तुमच्या लक्षात यायला हवे होते की, काही तरी हेतू मनात धरून मी प्रश्न विचारला होता. बिरबलाच्या ते लक्षात आले. तुम्ही दगड आहात!"

अशी ती गोष्ट आहे. पाणी नाही म्हणजे काही नाही. बाहेर ऊन मी म्हणत असावे. तहानेने जीव खालीवर होत असावा, आणि थंडगार पाणी पेलाभर मिळावे. तो केवढा आनंद असतो! पूर्व खानदेशात असताना एकदा मी नि माझे मित्र अजिंठ्याची लेणी बघायला पहूर गावातून पायी निघालो. ऊन कडक होते. नदीवर फराळ करून पाणी भरपूर पिऊन निघालो. परंतु पुढे वाटेत तहान तहान झाले! कोठे पाणी दिसेना. दूर शेतात कोठे विहीर दिसेना. चिंचेची पाने खाऊन आम्ही तोंडाला ओलावा आणीत होतो. केव्हा आढळेल पाणी असे झाले. वाटेत एक आंधळा भेटला.

"पाणी कुठं मिळेल?" आम्ही विचारले.

"आता जवळच नाला आहे. भरपूर पाणी आहे." तो म्हणाला. आम्ही आनंदलो. खिशातून दोन आणे काढून त्याला दिले. मला तो प्रसंग नेहमी आठवतो. मनुष्य अन्नावाचून राहील, वस्त्रावाचून राहील, परंतु पाण्यावाचून कसा राहणार? पाणी हा जीवनाचा आधार! रखरखलेली

झाडे-माडे, रखरखलेली पृथ्वी– पाण्याची किती आतुरतेने वाट बघतात. आणि पावसाचे पाणी पडताच सारी पृथ्वी रोमांचित होते. हिरवे हिरवे हर्षाचे रोमांच तिच्या अंगावर उभे राहतात.

आपण जेथे वस्ती करतो तेथे पाणी बघतो. नदीनाला बघतो. मग घरे बांधतो. पाण्याच्या आधारावर राहायचे, जगायचे. पाण्यामुळे शेतेभाते पिकतात. बागा फुलतात. मळे तरारतात. पाणी खेळवून आपण हिरवी हिरवी भूमी सर्वत्र फुलवतो, हसवतो. अन्नमय प्राण असे आपण म्हणतो, परंतु पाणी नसेल तर ते अन्न कोठून मिळणार?

पाणी म्हणजे प्रभूचे रूप. नदी पाहून आपण प्रणाम करतो, उगाच नाही. रवींद्रनाथ म्हणतात : 'या नद्या म्हणजे ईश्वराची वाहती करुणा!' पाणी म्हणजे प्रभूची कृपा. ते सर्वांना जवळ घेते. सर्वांना जिरवते. ते कोणाला वाईट म्हणत नाही. हिडिसफिडीस करीत नाही. वाघ आला त्याची तृषा हरील, गाय आली तिचीही तहान भागवील. राव येवो, रंक येवो; चोर येवो, साव येवो... सर्वांना पाणी तृप्त करते. सर्वांना शांत करते. पाण्याजवळ अशी ही समता आहे. परमेश्वर ज्याप्रमाणे सर्वांना स्वतःचे मानीत असेल त्याचप्रमाणे हे पाणी!

आणि पाण्यामध्ये समान पातळीचा महान धर्म आहे. पाण्याचे बिंदू एकमेकांच्या मदतीसाठी धावतात. विहिरीतून हजारो घागरी पाणी काढलेत तर जेथून काढलेत, तेथे खळगा दिसतो काय? नाही. आजूबाजूचे जलबिंदू तेथे धाव घेतात. खळगा भरून काढतात. रस्त्याच्या कडेला खडीचे ढीग असतात. आपण घमेलेभर खडी नेली तर तेथे खळगा पडेल. आजूबाजूचे दगड थोडेच धावून येणार आहेत! तसे पाण्याचे नाही. पाण्याची ही समता पाहूनच त्याला सज्जनांच्या मनाची उपमा देण्यात आली असेल. पंपा सरोवराचे पाणी कसे होते? आदिकवी वाल्मीकी म्हणतात, "सज्जनानां मनो यथा!"

पाणी असे उदार आहे समवृत्ती आहे. त्याच्याजवळ प्रेमळपणा आहे. पाणी झिरपत झिरपत पाताळापर्यंत जाऊन पोचते. पृथ्वीच्या पोटात शिरते.

जमिनीवर दगड टाकला तर तो तेथेच पडेल, परंतु पाणी आत झिरपत जाईल. तुकाराम म्हणतात–

'तुका म्हणे पाणी।पातळपणे तळी खणी' पाणी पातळ आहे;

अहंकाराने टणक नाही झालेले. ते निरहंकारी आहे. म्हणून ते सर्वत्र जाते. ते जणू सर्वव्यापी आहे. दुसऱ्यांशी एकरूप होणे हा त्याचा धर्म. त्याला स्वतःची जणू जाणीवच नाही. ते निरपेक्ष आहे. 'पानी तेरा रंग कैसा? जिसमें मिलावे वैसा!' ज्यात मला मिसळाल तसा मी. शेणात मिसळला, मी शेणखळा होईन. गुलाबात मिसळला, गुलाबपाणी बनेन. निर्मळपणा हा पाण्याचा अभिजात स्वभाव आहे. गढूळ पाणी करून ठेवा. दोन दिशी पाहा. सारी माती खाली बसते. पुन्हा वर निर्मळ पाणी शोभते! घाण टाकून निर्मळ होत जाणे हे पाण्यापासून शिकावे. आणि म्हणूनच पाण्याशिवाय स्वच्छता नाही. मळका कपडा, मळके अंग, पाणी घ्या नि स्वच्छ करा. रिठे, सोडा, साबण सर्व असून जर नळाला पाणी नसेल तर काय उपयोग? स्वच्छतेचे सार्वभौम साधन म्हणजे पाणी.

पाणी तुम्हांला जीवन देते, टवटवी देते, उल्हास देते; हे तर खरेच. परंतु पाण्यातील शक्तीला अंत नाही. हे साधे पाणी, परंतु त्याच्यात अग्नी आहे. विद्युत आहे. पाण्याचा प्रचंड झोत सोडा. त्यातून बिजली निर्माण होईल. पाण्याच्या जोरावर किती तरी कामे करून घेतात. शिवाय पाणी रोगहारक आहे. 'डॉक्टर वॉटर!' म्हणून एका बिषग्वराने ग्रंथ लिहिला. पाणी हाच वैद्य, हाच धन्वंतरी. वेदातील ऋषी म्हणतो :

'अप्सु मे सोमो अब्रवीत्।अन्तर विश्वनि भेषजा।' सोम मला म्हणाला, पाण्यात सर्व औषधे आहेत. ताप अधिक असेल तर कपाळावर पाण्याची पट्टी ठेवा. अजीर्ण असेल, पाणी अधिक प्या. बद्धकोष्ठ असेल, एनिमा घ्या. नासिकच्या तुरुंगात असताना माझ्या बोटाला काय झाले होते कळेना. धुळ्याला असताना उंदीर रात्री चावला की काय शंका आली. मी ओल्या पाण्याची पट्टी बोटाला बांधून ठेवत असे. शेवटी माझे बोट बरे झाले! बंगालमध्ये काळताप म्हणून एक भयंकर ताप आहे. त्या तापात थंडगार पाणी डोळ्यांवर सारखे ओततात. ताप कमी होतो. डोळे दिवसातून तीन-चारदा धुवा; ते सतेज राहतात. स्मृतिग्रंथात म्हटले आहे, "नाक, कान, डोळे यांना पाण्याचा स्पर्श मधून मधून करावा. हुशारी वाटते." ते अगदी खरे आहे. जुने लोक पाच-सात वेळा चूळ भरीत. त्यांचे दात स्वच्छ राहात. तोंड स्वच्छ होई. आता खानावळीतून तोंडही नीट धुता येत नाही! नंबर लागलेले असतात. गाडी पकडायची असते. पटकन् चूळ भरून मनुष्य

जातो. मग पायोरियादी रोग होतात. पाण्यामध्ये घाण दूर करण्याची, स्वच्छता निर्माण करण्याची अपार शक्ती आहे. पाण्याला 'अमृत' म्हटले आहे. खरोखरच पाणी म्हणजे अमर रसायन आहे. वेदातील ऋषी म्हणतो : "हे पाण्या, माझं पाप धुवून ने, मला वैभव मिळावं; महान् आनंद मिळावा; सृष्टीतील सौंदर्य दिसावं, म्हणून तुझा कल्याणकारी रस मला दे. तू आमची आई आहेस!" किती सुंदर भाव!

❖

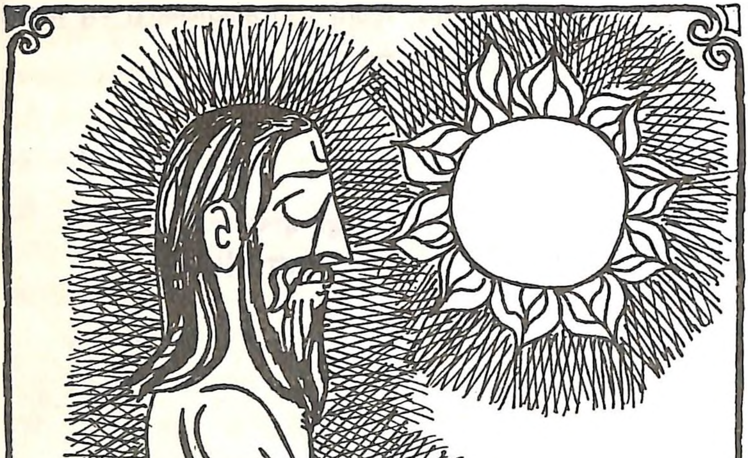

प्राचीन ऋषिवर

ही भरतभूमी अतिप्राचीन आहे. किती जुनी आहे, प्रभू जाणे. जणू ती अनादी आहे. तिचे अतिप्राचीन स्वरूप कसे होते, याविषयीही वाद आहेत. एके काळी हिमालय नसेल, मारवाडातील वाळवंट नसेल, फक्त मध्यप्रदेश कदाचित असेल. त्याच्याभोवती सात समुद्र असतील, ज्या वेळेस हिमालय नसेल त्या वेळेस गंगा, यमुना, सिंधू, ब्रह्मपुत्रा या नद्या तरी कोठून असणार? आणि कोणी म्हणतात की, आफ्रिका नि हिंदुस्थान संयुक्त होते. मध्ये हा पश्चिम समुद्र, हा हिंदी महासागर नव्हता. आफ्रिकेतील मूळच्या रहिवाश्यांच्या भाषा नि दक्षिण हिंदुस्थानी भाषा यांत काही काही समानार्थी शब्द आहेत, संशोधक सुताने स्वर्गास जातात! खरे खोटे प्रभूला माहीत.

परंतु केव्हा तरी महान उत्पात झाले आणि आजची भरतभू निर्माण झाली. उत्तरेस प्रचंड हिमालय पावसाळी वारे अडवायला उभा राहिला. आणि उन्हाळ्यातही वितळलेल्या बर्फाचे अपरंपार पाणी पाठवू लागला. प्रचंड भूकंप झाले असावेत. समुद्र होते तेथे पर्वत उभे राहिले. समुद्र होते तेथे वाळवंटे राहिली– एक महान् त्रिकोणकृती देश उभा राहिला. एका बाजूला जगातील परमोच्च पर्वत आणि तिन्ही बाजूला धो धो करणारा सागर. आदिकवी वाल्मीकीच्या समोर असा हा अखंड भारत सदैव उभा असे. प्रभू रामचंद्रांच्या गुणांचे वर्णन करताना वाल्मीकी म्हणतात : “समुद्र

इव गांभीर्य धैर्येच हिमवानिव– समुद्राप्रमाणे गंभीर नि हिमालयाप्रमाणे धैर्यवान् असा रामचंद्र होता."

अशाप्रकारे हा अवर्णनीय देश, ही भारतमाता केव्हा तरी जन्माला आली आणि नाना जाती-जमाती येथे येऊ लागल्या. येथे अगदी मूळचे काही लोक होतेच. काही पंडितांचे म्हणणे आहे की, मानवप्राणी प्रथम हिंदुस्थानात जन्मला. येथून तो सर्वत्र गेला. मधूनमधून प्रचंड उत्पात झाले असतील. पुन्हा प्रलयकाळी दूरच्या मानवजाती निवारा शोधीत इकडे आल्या असतील. एके काळी येथूनच आपण मध्य आशियाकडे गेलो होतो, हे ते विसरले असतील. पुन्हा ते नव्याने आले. ते स्वतःला आर्य म्हणत नि येथे होते त्यांना अनार्य म्हणत.

आर्यांच्या पूर्वीही काही जाती-जमाती येथे आल्या असाव्यात. सिंध प्रांतात व पंजाबच्या काही भागात जी संस्कृती उत्खननात मिळाली आहे ती कोणाची? ती का एतद्देशीय आदिवासींची? ते सुसंस्कृत लोक होते. त्यांनी शहरे वसवली होती. तीन-तीन मजली घरे होती. रस्त्यांची आखणी होती. विहिरी होत्या, सार्वजनिक स्नानगृहे होती. बाजारपेठा होत्या. माल साठवण्यासाठी कोठारे होती. त्यांना चित्रकला माहीत होती. दागदागिने वापरीत, कपडे पेहरीत. केव्हाची ही संस्कृती? मोहेंजोदडोची ही संस्कृती अतिप्राचीन आहे. अडीच-तीन हजार वर्षांपूर्वीची तरी असावी. वेदकाळ पाश्चात्त्य पंडित ख्रिस्तपूर्व दोन हजार वर्षे धरतात. आणि म्हणून त्याच्या पूर्वीची हजार-दीड हजार वर्षांची, म्हणजे सुमारे चार पाच हजार वर्षांची ही मोहेंजोदडो संस्कृती असावी असे त्यांचे म्हणणे. परंतु हे गणित बरोबर नाही. भगवान पाणिनींचा काळ ख्रिस्तपूर्व आठवे शतक, असे आता सर्वमान्य झाले आहे. पाणिनीच्या पूर्वीचे यास्काचार्य. यास्काचार्यांच्या निरुक्त ग्रंथात वेदांचा अर्थ लावू पाहणाऱ्या अनेक विद्वन्मंडळांचे उल्लेख आहेत. म्हणजे वेदांचा अर्थ त्या काळी स्पष्ट होतनासा झाला होता. यास्कांच्या पूर्वीच पुष्कळशी प्राचीन उपनिषदे, आरण्यके, ब्राह्मणे झाली असली पाहिजेत. हा सारा वैचारिक चळवळीचा काळ कित्येक शतकांचा असला पाहिजे. आणि त्याच्या पूर्वीचे वेद. सारी सूक्ते गोळा केली गेली. त्याच्या चार संहिता झाल्या. हे सारे लक्षात घेऊन भारतीय पंडित वेदांचा काळ ख्रिस्तपूर्व तीन चार हजार वर्षे हा मानतात. काही सूक्ते तर अतिप्राचीन, सात आठ हजार वर्षांपूर्वीची असावीत. कदाचित मध्य आशियात रचलेली ती असावीत, असे लोकमान्य म्हणत.

कै. चिंतामणराव वैद्य भारतीय युद्ध ख्रिस्तपूर्व तीन हजारांच्या सुमारास झाले असे म्हणत. तेव्हा हे मोहेंजोदडोची संस्कृती या सर्वांहून प्राचीन. म्हणजे आणखी किती वर्षे मागे जावे लागेल याची कल्पना करा.

परंतु कालनिर्णय पंडित करतील. मोघम कल्पना मला पुरे. या देशात मोहेंजोदडो संस्कृती फुलली होती. येथील मूळचे लोक सुसंस्कृत होते. त्यांना अनार्य म्हटले, एवढ्यावरून ते रानटी होते असे नाही. येथल्या शबरासारख्या आदिवासी राजांची शहरे होती. त्यांना दरवाजे होते. अशा या आदिवासींजवळ, आलेल्या आर्यांच्या झटापटी सुरू झाल्या. जय-पराजय होत गेले. एतद्देशीय लोक मागे हटू लागले. आर्य सिंधूपासून गंगेपर्यंत पसरले. काही आर्य ओरिसापर्यंत येऊन जलमार्गाने सुंदर अशा लंकेत गेले. तेथेच बलाढ्य रावण पुढे राज्य करू लागला. रावणाला राक्षस म्हटले तरी तो आर्य होता, तो यज्ञयाग करणारा होता. परंतु हिंदुस्थानातील आर्य नि लंकेतील हे आर्य एकमेकांस विसरले आणि पुढे त्यांचे लढे झाले.

संस्कृतीचा विकास

शत्रूला हटवून आर्यांनी छोटी छोटी राज्ये निर्माण केली. प्रथम हे सारे गुरेढोरे पाळणारे होते. शेती करणारे होते. 'आम्ही सारे विश म्हणजे वैश्य आहोत," असे ऋषी म्हणतो परंतु स्वभावाप्रमाणे ते नाना कर्मे करू लागले. कोणी देवाची स्तुती करू लागले, पुरोहित झाले; कोणी लढू लागले; कोणी शेतीभाती करू लागले; ज्यांना जिंकून घेतले त्यांना सर्वांचे काम करायला लावण्यात आले; असे प्रकार होऊ लागले.

संस्कृती वाढू लागली. धान्य पिकू लागले. कापूस होऊ लागला. वस्त्रे विणली जाऊ लागली. मोठमोठी खिल्लारे असत. दूधलोणी भरपूर. सोने, लोखंड सारे काही मिळू लागले. रथ असत. घोडे असत. नावा असत. हजार हजार वल्ही असलेल्या नावा! जीवन समृद्ध होऊ लागले. नीतिनियम ठरू लागले. समाजनियम होऊ लागले. समाज जीवनाला मर्यादा घालण्यात आल्या. वैवाहिक नीती जन्माला आली. भावा-बहिणींच्या नात्यांना पावित्र्य आले. द्यूत, सुरापान यांना महापातकांत गणू लागले.

"अक्षैः मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व– फासे नको खेळू, शेतीच कर" अशी आज्ञा ऋषी करू लागले.

नाना देव-दैवते

हे आर्य लोक उत्साही, चपळ, पराक्रमी असे होते. ते नवीन नवीन कर्मक्षेत्रे धुंडाळीत. विचाराच्या क्षेत्रातही ते उंच उड्डाणे करीत. प्रथम ही सारी सृष्टी पाहून ते भीत, घाबरत. सारे काही देव करतो, त्या त्या घडामोडीचा प्रमुख देव असावा असे त्यांना वाटे. पावसाचा देव, पाण्याचा देव, नीतीचा देव, अनेक देव. सर्वांची ते स्तुती करीत. उषादेवीला पाहून ते नाचत. उषा सदैव घवघवीत सुंदर. ती दवबिंदूंनी न्हाऊनमाखून येते. जणू ती अमृतत्वाची ध्वजाच आहे! किती सुंदर वर्णने! आणि सूर्य तिच्या पाठोपाठ येतो. एखाद्या सुंदर तरुणीच्या मागे मनुष्याने प्रेमाने जावे तसा हा सूर्य! हा तेजोनारायण, हा जगाचा मित्र! तो जणू विश्वाचा डोळा, सर्व स्थिरचराचा आत्मा. त्याच्याशिवाय जीवन अशक्य. आणि हा पाहा प्रबळ पर्जन्य! मुसळधार पाऊस! वारे घो घो करीत आहेत. नद्या बेफाम धावत आहेत. आकाश जणू खाली वाकले आहे. पृथ्वीला भेटत आहे. विराट विश्वाचा विराट प्रेम नाच! विराट आलिंगन! पृथ्वी आणि तिचा पती यांची प्रेममय भेट! आणि धरणी सस्यश्यामल होते; धनधान्य प्रसवते. विश्वंभराची अपार लीला! आणि हा अग्नी घरोब्याचा देव, ऊब देणारा! संरक्षण देणारा; तेज देणारा, पाप जाळणारा. आणि वासरांकडे धावणाऱ्या गायीप्रमाणे भरल्या हृदयाने उचंबळून येणाऱ्या या नद्या! त्यांना पाहून ते ऋषी सद्‌गदित होत. सर्व घाण वाहून नेणाऱ्या त्या आपोदेवतांना ते म्हणत : "इदमापः प्रवहत यत्किंच दुरितं मयि।" माझ्यातील सारे पाप धुवून न्या." आणि आकाशातील ते अनंत तारे? ते का आकाशव्यापी देवतेचे हजारो नेत्र आहेत? ते का आपल्याकडे पाहात आहेत?

ऋताचा कायदा

या विश्वाचा पसारा कोण चालवतो? कोण नियमन करतो? कोण सूर्याला पाठवतो? ऋतू कसे येतात? पावसाला कोण धाडतो? हे सारे देव कायद्याने वागतात. त्यांना त्या कायद्याचे– ऋताचे उल्लंघन करता येणार नाही.

नगर वाचनालय सातारा

संगणकीकृत

कोणता खरा देव?

परंतु खरेच का असे देव आहेत? कोणी पाहिले आहे त्यांना? तो बलाढ्य देव कोठे राहतो? दाखवा मला! आणि हे शेकडो देव? खरा कोणता? याला प्रणमावे तर तो रागावायचा. काय आहे ही भानगड? कोणत्या देवाला भजू, कोणाला आहुती देऊ? कोणी तरी आहे का? हे पर्वत कोणी उभे केले? प्रथम हे हालत असतील. कोणी त्यांना स्थिर केले? आणि या नद्यांना कोण वाहवतो. आकाशाला कोण पसरतो? वाऱ्यांना कोण थांबवतो? दिवस-रात्र कोण करतो? पूर्वी काहीच नव्हते ना? म्हटले तर होते, म्हटले तर नव्हते. अशातून हे सारे विकसन आले? ते चैतन्य म्हणजे का देव? म्हणजेच तो सर्वत्र आहे. सारे त्याचे रूप. हे वन म्हणजे ब्रह्म, हे आकाश म्हणजे ब्रह्म. सारे ब्रह्मच. नावे निराळी, आहे एकच. नदी, नाला, विहीर, समुद्र, तळे, सरोवर परंतु पाणी एकच. अग्नी असो की सूर्य असो; वारे असोत, तारे असोत. एकाच शक्तीची ही विविध रूपे.

एकाच चैतन्याचा विकास

नगर वाचनालय सातारा
बाल विभाग

"एकं सत् विप्राः बहुधा वदन्ति— सत् एकच आहे. विचारवंत लोक त्याला विविध नावांनी हाक मारतात." कोणा तरी विचारवंताने गोंधळलेल्या बुद्धीला हा थोर विचार दिला. भव्य विचार! उत्तरेचा उत्तुंग हिमालय नि तिन्ही बाजूंचा अनंत तरंगधारी सागर हाच नाही का संदेश देत? माझी हजारो लहान-मोठी शिखरे आहेत; सोन्याप्रमाणे झळकणारी कांचनगिरीसारखी आहेत; रुप्याप्रमाणे चमकणारी धवलगिरीसारखी आहेत. परंतु या सर्वांच्या मुळाशी, पाठीशी मी एक हिमालय आहे. ही सारी माझीच रूपे. असा हिमालय विविधतेत एकता पाहण्याचा संदेश देत आहे. आणि या अनंत लाटा लहान मोठ्या माझ्यावर उसळत आहेत. परंतु त्या साऱ्या माझ्या. एकच पाणी सर्वांत आहे. त्या माझ्यातूनच उठतात, माझ्यातच विलीन होतात. खाली खोल पहाल तर मीच एक सागर-गंभीर तुम्हांला दिसून येईन? असे सागर सांगतच आहे. सारे स्थिरचर हेच सांगत आहे. एकाचा सारा पसारा. एकाचे हे विविध वैभव. एकाच बीजातून विविध फांद्या, फुले, फळे, त्याचप्रमाणे एकाच चैतन्याचा हा विराट विकास चालला आहे.

भारतीय महर्षीने हा थोर संदेश दिला, जणू भारतात नाना जाती-जमाती येणार, धर्म येणार, संस्कृती येणार हे त्याला दिसत होते. विविधतेत एकता पाहाल तर भराभराटाल, असे जणू तो सांगत आहे. तत्त्वज्ञानानेही परिस्थितीतूनच जन्मतात. गरजांतून जन्मतात, आणि मग अशी दृष्टी घेणाऱ्याला सारे शुभ नि मंगल वाटते. त्याला दिवस-रात्र दोन्ही गोड वाटतात.

"उषा मला गोड, निशाही गोड.
दिशा मला गोड नि धूळ गोड."

सर्वत्र त्याला सौंदर्य दिसते. सर्व विरोधातून, वेदनांतून, वाईटातूनही शेवटी अमृत बाहेर येईल असे त्याला वाटते.

अशी दृष्टी ते थोर महर्षी देऊ लागले. मरण म्हणजे जीवन म्हणू लागले. मरण म्हणजे विश्वाशी एकरूप होणे. झाडामाडांशी, फुलाफळांशी, ताऱ्या-वाऱ्यांशी तुम्ही मिळून जाल, असे ते सांगतात. वाटले तर पुन्हा मर्यादित आकार घ्याल. जीवनसिंधूत विलीन व्हावे; वा पुन्हा विशिष्ट रूप जन्मावे. आपण जाण्यासाठी येतो; येण्यासाठी जातो. कशाचे दुःख, कशाचा शोक? सर्वत्र अनंत जीवन भरलेले आहे. मृत्यू म्हणजे जणू माया.

प्रत्यक्ष व्यवहारात वेदान्त

थोर थोर विचार ते ऋषिवर देत आहेत. आणि केवळ विचारांत ते रमत नाहीत. जीवन सुधारण्यासाठी तत्त्वज्ञान असते. पायरी-पायरीने वाढत जा, असे ते सांगतात. प्राण्यांवर प्रेम करायला सांगतात; परंतु आधी गायीवर तरी करा. अरे, ही गाय म्हणजे अमृताची कुपी आहे. "मा गाम् अनागां अवधीः" अरे, या निरपराधी गायीला नका रे मारू, असे ऋषी कळवळून सांगतो. दूध देणारी, शेताला बैल देणारी, प्रेममयी, कारुण्यमूर्ती गाय! तिचा महिमा त्यांनी वाढवला. गोपाळकृष्णाने पुन्हा शिकविला. परंतु माणसांना दुर्लक्षून ते गायींचा कळवळा करणारे नव्हते. सर्व भावांना सांभाळा असे सांगत. "अनुदार मनुष्याचा त्यांनी धिक्कार केला आहे. जो शेजाऱ्याला देत नाही, त्याच्या घरी कशाला धान्याची कोठारे? ते धान्य नसून साठवणाऱ्या मूर्खाचे ते मरण आहे." असे ऋषी गर्जून सांगतो. "सत्यं ब्रवीमि वद इत् सत्यस्य।" ऋषीला खोटे बोलून काय करायचे?

अशा रीतीने जीवनात अद्वैत आण, असे ते सांगू लागले. सर्वांचा संसार सुखाचा करा. रुद्रसूक्तकार तर म्हणतो : "अंथरुण द्या. पांघरूण द्या. दूध, तूप, मध द्या; बुद्धी द्या, धैर्य द्या, विनय द्या, वैभव द्या. सर्व समाजाला अंतर्बाह्य सुसंस्कृत करा, विकसित करा." असे तो म्हणतो. "ह्रीश्च मे श्रीश्च मे" नुसते वैभव किंवा नम्रता नको. वैभवाबरोबर नम्रता आणि नम्रतेबरोबर वैभव. नाहीतर काहींची नुसती खाली मान. आणि काहींची मान तिरशिंगरावांसारखी. दोन्ही त्याज्यच. समाजात केवळ दीन नि केवळ घमेंडनंदन कोणी नकोत. अशी ही थोर दृष्टी आहे.

वैभवाचा खरा मार्ग

आणि वैभवसुद्धा सुपथाने जाऊन मिळणारे असू दे. अग्नीजवळ धनदौलत, वैभव मागितले. परंतु "चांगल्या मार्गाने वैभवाकडे ने", असेच म्हटले आहे.

समाजात खरे अद्वैत राहिले, सर्वांचा विकास झाला तर केवढा आनंद उचंबळेल! विविध क्षेत्रांत आपण कामे करीत असलो तरी ती ती कामे सर्वांच्या सुखासाठी आहेत, ही भावना मनात असली म्हणजे झाले. म्हणून वेदाच्या शेवटी– "समानीव आकृतिः समाना हृदयानिवः– तुमचे विचार एक असोत, तुमची हृदये एक असोत–" असे म्हटले आहे. तुम्ही वस्त्र निर्माण करीत असाल; म्हणा हे सर्वांसाठी. असा सर्वांच्या कल्याणाचा विचार सर्व उद्योगांच्या मुळाशी असू दे. ती भावना हृदयात जिवंत असू दे. म्हणजे मग आनंदाला काय तोटा?

शुद्ध सतेज बुद्धी

शुद्ध बुद्धी हीच सर्वांत मोठी देणगी आहे. ज्ञान ब्रह्म. ब्रह्म म्हणजे सर्वांत मोठी वस्तू. सर्वांत मोठी वस्तू म्हणजे ज्ञान. ज्ञान म्हणजेच परमेश्वर. अशी सुंदर व्याख्या ज्यांनी केली त्यांचे किती उपकार! महंमद पैगंबरही एकदा म्हणाले : "सृष्टीचे नीट निरीक्षण करणाराने नमाज म्हटला नाही तरी चालेल." कारण ज्ञानमय प्रभूची तो सारखी प्रार्थनाच नव्हता का करीत! सृष्टीच्या निरीक्षणानेच ज्ञान स्फुरते. अरबस्तानातील रात्रीच्या वेळेच्या अत्यंत शांत आकाशाखाली उभे राहून विश्वाशी एकरूप होऊनच महंमदाने ज्ञानाचा आवाज ऐकला.

वेदांतील सर्वात पवित्र मंत्र म्हणजे गायत्री मंत्र. त्याला का पावित्र्य? कारण त्यात स्वच्छ बुद्धीची मागणी आहे. सूर्याजवळ अंधार नाही; त्याप्रमाणे माझ्या बुद्धीजवळ अंधार नसो; अशी थोर प्रार्थना त्यात आहे. बुद्धी सतेज असावी. सर्वत्र खोल घुसणारी नि प्रकाश आणणारी अशी असावी. कारण स्वच्छ ज्ञानप्रकाशाहून अधिक पवित्र काय? 'तमसो मा ज्योतिर्गमय' ही प्रार्थना गायत्री मंत्राच्या पोटातूनच निघालेली आहे.

मर्त्यांने अमर्त्याची उपासना करावी

सर्वांच्या कल्याणाची इच्छा असेल तरच असत्याकडून सत्याकडे जाता येईल. मारणमरणातून चिरंजीवाकडे– स्थिर जीवनाकडे जाता येईल; अंधारातून प्रकाशाकडे जाता येईल. म्हणून असत्य नको; संकुचितता नको, "भूमा स्याम- आपण मोठ्या दृष्टीचे व्हायला हवे" असे ऋषी म्हणतो.

"अद्या मरीय यदि यातुधानोऽस्मि– मी राक्षसी बुद्धीचा असेन तर मरू दे ताबडतोब मला." कारण जगून काय करायचे? मर्त्य माणसाने अमर्त्य जे आहे त्याची पूजा करावी. अमर्त्य काय आहे? त्या त्या माणसात जे चैतन्य आहे ते अमर्त्य आहे. व्यापक असते ते अमर असते. सत्य अमर असते. त्याची आपण पूजा करावी. अमर असा प्रकाश उत्तरोत्तर विकसित होत मानव जातीला मिळत आहे, त्याची आपण उपासना करावी. तो जो ज्ञानाग्नी प्राचीन काळापासून पेटत येत आहे. त्याची आपण मर्त्यांनी आपल्या जीवनात पूजा करावी. तरच यश मिळेल. तो समाज वैभवाकडे जाईल.

प्राचीन ऋषींनी असे थोर थोर विचार दिले. मी एकटा वसलो म्हणजे मला हा विचार आठवतो, मी उचंबळतो. मी एकटा असलो म्हणजे तेथेच डोके वाकवून त्या प्राचीन ज्ञात-अज्ञात ज्ञानेश्वरांना मी वंदन करतो. माझी ती थोर दैवते आहेत.

❖

माझी दैवते

ध्रुव बाळ

लहान मुलांनी परमेश्वर जितक्या सुलभतेने मिळवला तसा दुसऱ्या कोणाला मिळवता आला नाही. इतरांना किती कष्ट, किती यातायात; किती घोर तपश्चर्या नि योगसाधना, परंतु लहान बालकांनी एका झेपेत प्रभूला पकडले. लहान मुलांचा स्वभाव निर्मळ असतो. त्यांचा निर्धारही अचल असतो. त्यांनी एकदा मनात घेतले की घेतले. त्यांची एकाग्रताही पटकन होते. किती स्थिर दृष्टीने एखाद्या वस्तूकडे ती पाहात राहतात. खेळात रमली तर तहानभूक विसरतात. हिंदुस्थानचा इतिहास लहान मुलांनी जणू बनवला आहे. ध्रुव बाळापासून तो हुतात्मा शिरीषपर्यंत लहान बाळांची महान् परंपरा आहे. या तेजस्वी परंपरेचे ध्रुव नि प्रल्हाद प्रस्थापक आहेत.

प्राचीन भारतातील किती तेजस्वी, पुण्यप्रतापी मुले माझ्या डोळ्यांसमोर येतात, सनक, सनंदन, सनातन आणि सनतकुमार हे ब्रह्मदेवाचे चार मानसपुत्र. तो उपमन्यु, तो सत्यकाम, नि तो मृत्युदेवाजवळही अध्यात्म-विद्येचे धडे घेणारा बाळ नचिकेत; पित्याला शिकवणारा अष्टावक्र; मरायला आनंदाने तयार होणारा चिमणा चिलया, आणि मायबापांबरोबर सारी सुखे सोडून उपाशीतापाशी जाणारा तो रोहिदास; किती तरी तेजस्वी बाळे. परंतु ध्रुव नि प्रल्हाद यांचे तेज औरच आहे.

ध्रुवतारा, ताऱ्यांभोवतालचे काव्य

तो आकाशातील ध्रुवतारा आपण ध्रुवाचा मानतो. तो आकाशातील तारा सर्व जगाला मार्गदर्शन करीत आला आहे. भारतीय ध्रुव आकाशात बसून साऱ्या विश्वाचा झाला आहे. प्राचीन भारतीय दंतकथा आकाशातील ताऱ्यांच्या महाकाव्याशी एकरूप झालेल्या आहेत. त्या अतिप्राचीन पूर्वजांना हिंदुस्थानात आल्यावर स्वच्छ अशा खात्रीच्या निरभ्र आकाशात अनंत तारे दिसत. त्यांचे मन उचंबळे. ते सारखे पाहात राहिले असतील. आकाशातील ताऱ्यांभोवती रमणीय दंतकथा पूर्वजांनी निर्माण केल्या. त्यांनी ते श्रवण नक्षत्र पाहिले. कावडीसारखे दिसणारे. त्यांना वाटले, काय बरे हे आहे? आणि श्रावणाची करुण कथा जन्मली. अंध आईबापांना मुलगा कावडीत घालून हिंडवी. श्रावण त्या मुलाचे नाव. किती सहृदय कल्पना आणि दशरथाच्या हातून त्या मुलाचा– पितृनिष्ठ बाळाचा– चुकून मृगया करताना वध झाला. मायबाप पुत्रशोकाने मेले आणि दशरथाला त्यांनी शाप दिला. तूही पुत्रशोकाने मरशील. राजाला त्या शापातही जणू आशा मिळाली. पुत्र नसेल तर पुत्रशोक कोठला? तेव्हा पुत्र होणार, ही आशा निर्माण झाली. साऱ्या रामायणाचा धागा येथे सापडतो, परंतु श्रावणाची कथा, रामायणाचे हे सूत्र आकाशातील तीन ताऱ्यांच्या श्रवणनक्षत्राभोवती सारे गुंफलेले आहे. आणि व्याध व मृग नक्षत्र यांची कथा– व्याध हा तेजस्वी तारा. आणि मृग नक्षत्राची ती हरणाकार आकृती आणि तेजस्वी ताऱ्यांचा तो बाण. हे सारे पाहून मृग– व्याधाची रमणीय दंतकथा पूर्वजांनी निर्मिली. एक व्याध होता. त्याने मृगाला पकडले. मृग म्हणाला : "मला मुलाबाळांना, मायबापांना, पत्नीला भेटून येऊ दे."

व्याध म्हणाला, "एकदा गेल्यावर तू मरायला पुन्हा कशाला येशील?"

मृग म्हणाला, "मी सत्यव्रत आहे." व्याध म्हणाला, "जा; तुम्हा चतुष्पादांची सत्यनिष्ठा पाहू दे." मृग गेला. त्याच्या घरची मंडळी चिंतातूर होती. पिले चारा खात ना. त्याची पत्नी केविलवाणी दशदिशांकडे पाहात होती. वृद्ध मायबापे अश्रू ढाळीत होती. इतक्यात मृग दिसला.

"बाळ, का उशीर? आमच्यावर का रागावलास?" मायबापांनी विचारले. मृगाने सारा प्रसंग सांगितला.

तो म्हणाला : "तुम्हांला शेवटचं भेटून घ्यायला मी आलो आहे. आता जाऊ दे."

सारी म्हणाली; "आम्ही येतो. आम्हाला मरू दे."

सारा कळप निघाला. व्याध वाट पाहात होता.

"मी आलो; मार." मृग म्हणाला.

"आम्हांला मार." मुले म्हणाली.

"आम्हांला मार." वृद्ध मायबापे म्हणाली.

"आम्हा सर्वांनाच मार." हरणी म्हणाली. मृगाची सत्यनिष्ठा आणि त्या सर्वांचे अन्योन्य प्रेम पाहून तो व्याध विरघळला.

"जा. मी कुणालाच मारीत नाही!" तो बोलला.

सत्यनिष्ठ मृग-कुटुंबाचे आकाशात ते तारे झाले. प्राणदान करणारा तो व्याधही तेजस्वी तारा झाला. सुंदर रूपक-कथा! ययाती-शर्मिष्ठा यांचे असेच काव्य आहे. शर्मिष्ठेच्या ताऱ्याला इंग्रजीत "आरामखुर्चीतील रमणी" असे नाव आहे, आणि जवळच पाठीमागे इंग्रजी 'वाय्' अक्षराच्या आकाराचा ययातीचा तारा आहे. जणू दोघे प्रेमालाप करीत आहेत. परस्परांचा वियोग परस्परांना क्षणभर सहन होत नाही. ययाती-शर्मिष्ठांचे प्रेम आदर्श मानले जाते. सासरी जाणाऱ्या शकुंतलेला कुलपती कण्व म्हणतो, "ययातिरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव- ययातीची शर्मिष्ठा जशी आवडती; तशी तू दुष्यंताची हो."

अगस्तीच्या ताऱ्याची अशीच गोष्ट. अगस्तीचा तारा भाद्रपदअखेर दिसू लागतो, आणखी वैशाखअखेर तो दिसेनासा होतो. उत्तर गोलार्धात तो अधिक दिसतो; दक्षिण गोलार्धात गेल्यावर दिसत नाही. ताऱ्यावरून, त्याच्या अस्तोदयावरून कथा निर्माण झाली. तो दिसू लागला म्हणजे समुद्र शांत होतो, तो अस्तास गेला म्हणजे पावसाळा सुरू होतो, समुद्र खवळतो. अगस्ती ऋषी, समुद्र प्राशन करणारा अगस्ती ऋषी, वसाहती वसवणारा, सात समुद्र हिंडणारा म्हणून प्रसिद्धच आहे. त्याचे नाव त्या ताऱ्याला दिले. अशा या ताऱ्यांभोवती गुंफलेल्या गोष्टी आहेत. प्राचीन पूर्वज आकाशप्रेमी नि प्रतिभावान होते.

ध्रुव कथा

ध्रुव कथा अशीच जन्मली असावी. तो ध्रुवाचा जरा लहानसा परंतु तेजस्वी तारा उत्तरेला दिसतो. त्याच्याभोवती कोणी नाही. जणू परित्यक्त बालक. जरा लांब दोन ठळक तारे दिसतात. सावत्र आई सुरुची, नि पिता उत्तानपाद-

म्हणजे पाय उचलून लाथा मारणारा (अक्षरशः ज्याने पाय उचलला आहे असा.) त्या दूरच्या ताऱ्याला यांनी का खाली ढकलले? बापाने मांडीवरून का लोटले? ध्रुवाच्या आईचे नाव सुनीती. सावत्रआईचे नाव सुरुची. ती ऐटीने उभी आहे. आई कोठे आहे? नीतीला कोण मान देणार? ती अंधारगृहातच होती. तिचा अगदी बारीक तारा दिसतो आणि तो बाळ देवाकडे गेला. देवाजवळ हट्ट धरता झाला. त्याला अढळ स्थान मिळाले. आणि आता पिता नि सावत्रआई त्याला प्रदक्षिणा घालू लागली. सप्तर्षींभोवती फिरू लागले. अशा या आकाशातील दर्शनावरून ध्रुवाची कथा निर्माण झाली असावी.

भारताची ध्येये या सर्व दंतकथांतून दृष्टीस येतात. दंतकथा म्हणजे आपले अमर भांडार आहे. त्यांची ऐतिहासिक सत्यता पाहायची नसते. सत्य म्हणजे तरी काय? जन्मला, जगला, मेला म्हणजे का सत्य? मारामाऱ्या, द्वेष-मत्सर, कामक्रोध म्हणजे का सत्य? ही सृष्टी, हा संसार, हा समाज यांच्याविषयी ज्या ज्या आदर्श कल्पना आपल्या मनात खेळतात, त्यांनाच खरोखर सत्यत्व आहे. कारण त्यांच्यासाठी आपण धडपडतो. ध्रुवाची कथा त्या अर्थाने सत्यमय आहे. न्यायमूर्ती रानडे ध्रुव, प्रल्हाद इत्यादींच्या प्राचीन कथांविषयी बोलताना म्हणायचे, "या गोष्टी खरोखर घडल्या अशा अर्थानं आपण पाहू नये. त्या कथांतील सार घ्यावे."

लहानपणी भागवतात ही ध्रुवकथा मी प्रथम वाचली. तसेच आमच्या गावात एक कीर्तनकार आले होते. त्यांनी ध्रुवाख्यान फार रंगवले. माझ्या डोळ्यांतून पाणी येत होते. ध्रुवाच्या गोष्टीने मला वेड लागले होते. नावडत्या राणीचा तो बाळ. मुलांत खेळताना त्याचा अपमान होतो.

"तुझ्या बापानं तुला टाकलं आहे. राजाचा मुलगा– परंतु भिकारी. उगीच ऐट कशाला?" असे मुले त्याला म्हणतात. ध्रुव आईला विचारतो : "मी जाऊ का बाबांकडे?" ती नको म्हणते. परंतु आशेने ध्रुव जातो. तो बापाला शोधतो. पित्याच्या मनात क्षणभर वात्सल्य जागे होते. तो त्याला मांडीवर बसवतो. इतक्यात पट्टराणी येते. ती त्याला ढकलून देते. "या मांडीवर बसण्याचं भाग्य तुझ्या नशिबी नाही. त्यासाठी माझ्या पोटी यावं लागतं. हो दूर. पूर्वपुण्याई लागते राज्याच्या मांडीवर बसायला." ती पतीला बोलते. तिच्या मुठीत वागणारा राजा बाळाला ढकलतो. बाळ रडत आईकडे येतो. माता वाटच पाहात होती. अपेक्षित ते घडले.

"काय झालं बाळ? तिनं मारलं ना? म्हटलं तुला, जाऊ नकोस– तरी गेलास. का बरं, आईचं ऐकलं नाहीस? ये, रडू नकोस."

"आई, पित्यानं मला लोटलं. सावत्र आईनं मारलं. राजाच्या मांडीवर बसायला पुण्य लागतं, भाग्य लागतं, असं ती म्हणाली. आई, मी घरात राहणार नाही. मी जातो. पुण्य मिळवायला जातो. त्याचा मार्ग सांग, उपाय सांग. मी इथं राहणार नाही. उद्या मुलं आणखीन् अपमान करतील. अपमान म्हणजे मरण."

"बाळ, यशाचा मार्ग एकच, सर्व वैभवाचा मार्ग एकच. त्या विश्वंभराला शरण जा. ज्यानं हे विश्व निर्मिलं, हे अनंत तारे निर्मिले, त्याची प्रार्थना कर."

"तो कसा मिळेल? कुठं जाऊ, कुठं पाहू?"

"तपोवनात जा. त्याचा जप करीत बस. त्याचा धावा कर. त्याला हाक मार. तुझ्या हाकेला तो ओ देईल. बाळ, परंतु तू कशाला जातोस? इथंच राहा. मला तरी कोण? तूच एक माझं विसाव्याचं स्थान."

"आई, जाऊ दे. परमेश्वर तुला संभाळील. मी इथं राहणार नाही. अपमान दूर केल्याशिवाय मला चैन पडणार नाही. तुझे आशीर्वाद हे माझं बळ."

आणि बाळ आईच्या पाया पडून निघाला. आठ वर्षे वयाला झाली नव्हती. अजून मुंजही झाली नव्हती. असा हा कोवळा वेल्हाळ बाळ जग जिंकायला नव्हे– तर जगदीश्वराला जिंकायला बाहेर पडला. श्रद्धा नि विश्वास. सरलता नि पावित्र्य यांच्या बळावर तो त्या महान् ध्येयार्थ बाहेर पडला. माता साश्रू नयनांनी पाहात होती.

आणि पित्याच्या कानांवर वार्ता गेली. राजा दुष्ट होता तरी लोकनिंदेला भीत असे. त्याने मुलाला समजावून आणायला दूत पाठवले. बाळ गेला नाही.

"तुझा पिता बोलावीत आहे." ते म्हणाले.

"परात्पर पिता मला बोलावीत आहे, तिकडे मी जातो." तो म्हणाला.

निराश होऊन सेवक, दूत परतले. स्वतः राजा मग निघाला. कवींनी हा प्रसंग किती सुरेख रंगवला आहे. अपमान करणारा पिता बाळाची समजूत घालीत असतो :

"फीर मागे देईन एक गाव
ध्रुव बोले देईल देव-राव"

असा संवाद चालला. आता बापाजवळचे क्षणभंगुर वैभव कशाला? तो प्रभुवराजवळ शाश्वत वैभव मागायला जात असतो. सामान्य बालक तेव्हाच भुलले असते. एक गाव, दहा गावे, अर्धे राज्य, सारे राज्य... राजा देऊ लागतो. परंतु ध्रुव विचलित होत नाही. मोहात पडत नाही. वडी पाहून, खाऊ पाहून, खेळणे पाहून मूल भुलते. परंतु हे मूल निराळ्या तेजाचे होते. बाप हिरमुसला होऊन माघारी वळतो; आणि तेजस्वी ध्रुव बाळ पुढे जातो.

नारदऋषींची भेट

वाटेत नारद भेटतात. तेही त्याला घरी जा, म्हणून सांगतात. "तू लहान. घोर अरण्य लागेल. वन्य श्वापदे अंगावर येतील. साप फुत्कारत येतील. नको जाऊ बाळ. चल मी तुला घरी नेतो. तुझ्या पित्याची समजूत घालतो. अरे तुझी मुंजही झालेली नाही. ज्ञानाचा काय तुला अधिकार? थोर-मोठ्यांना देव मिळत नाही. हजारो वर्षे तपश्चर्या करतात, परंतु प्रभुप्राप्ती होत नाही. तुला मुलाला कुठून देव मिळायला? चल माघारा; हट्ट नको करू."

"आता मरेन; परंतु माघारी येणार नाही. देव मला भेटेल. आई म्हणाली, लहान मुलाची हाक तो ऐकेल. आई का खोटं बोलेल? मला जाऊ दे. मला कशाचीही भीती नाही. लहान मुलाला कोणी खाणार नाही. तुम्ही जा. मला जाऊ दे."

"बाळ, त्याला तू कोणत्या नावानं हाक मारणार?"

"मी देवा देवा म्हणेन, प्रभू प्रभू म्हणेन–"

"तू 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' हा मंत्र म्हण. या मंत्राचा अहोरात्र जप कर. प्रभुमूर्ती अंतःकरणात स्थापन कर. चार हातांचा तो देव, शंखचक्र, गदा, पद्मधारी, पीतांबर नेसलेला, वैजयंती माळा गळ्यात असलेला असा तो नारायण– त्याची मूर्ती हृदयात बघत जा. देव भेटेल. जा, तुला यश येवो."

सत्त्वपरीक्षा

तो तेजस्वी, करारी ध्रुव पुढे जातो. आणि सुंदर तपोवन लागते. नदी वाहत असते. सुंदर पक्षी दिसतात. फुलाफळांनी भरलेले वृक्ष दिसतात. पवित्र रमणीय जागा. ध्रुवाने आसन घातले. त्याने जप सुरू केला. हृदयात ती नारायणमूर्ती बिंबली होती. सत्त्वपरीक्षा सुरू झाली. श्वापदांच्या आरोळ्या

कानांवर येऊ लागल्या. जणू विश्वातील सारी दुष्ट शक्ती त्या लहान बाळाला भक्षू पाहात होती. शुक्राचार्यांना सृष्टीतील सारे मोहक सौंदर्य भुलवू पाहात होते. ध्रुवाला विश्वातील भेसूरता भिववू बघत होती. परंतु शुक्राचार्य अचल राहिले. तसाच हा बाळ अचल राहिला. त्याने डोळे उघडून पाहिलेही नाही.

हृदयी बिंबले स्वरूप सुंदर
मग काय पार संसाराचा॥

अंतःकरणात प्रभुमूर्ती होती. ध्रुव अंतर्मुख होता, अंतर्दृष्टी होती. हृदयातील नारायणाकडे तो बघत गेला.

प्रभू आला!

सात दिवस अहोरात्र बाळाने जप केला. प्रत्यक्ष परामात्मा समोर येऊन उभा राहिला. परंतु अंतःकरणातील रूपाच्या ठिकाणी ध्रुवाचे डोळे गुंतले होते, ते बाहेर बघतील कशाला? तो आपल्या साधनेतच तन्मय होता. शेवटी प्रभूने त्या हृदयातील ती मूर्ती नाहीशी केली, बाळ कावराबावरा झाला. जणू प्रकाश गेला. ठेवा गेला. त्याने डोळे मिटले, उघडले– आत-बाहेर सर्वत्र तोच दिसू लागला. हाच तो देव!– त्याला वाटले. त्याने प्रभूचे चरण धरले. तो गहिवरला. देवा! देवा! म्हणू लागला. तो स्तुती तरी काय करणार? मनातील भावना शब्दांत प्रकट होऊ पाहात होत्या. भगवंताने त्याच्या गालाला शंख लावला. आणि बाळ वेदोमूर्ती झाला. एखाद्या थोर कवीप्रमाणे तो प्रभूची स्तुती करू लागला.

"बाळा, मी प्रसन्न झालो आहे. काय देऊ?"

"न जाणारं, शाश्वत रूपाचं वैभव दे. मला क्षणभंगुर काही नको."

"मी तुला अढळपदावर बसवतो. तू अच्युत आहेस. कुणीही तुला च्युत करू शकणार नाही, परंतु आधी घरी जा. तुझ्या वडिलांना सावत्रआईला आता दुःख होत आहे. तुझी आईही कंठी प्राण धरून आहे. घरी जा. सर्वांना सुखव. न्यायानं राज्य कर. आणि शेवटी मेल्यावर अढळपदावर आरूढ हो. तिथून जगाला मार्गदर्शन कर."

कृतार्थ बाळ परत येत होता. राजाच्या कानांवर वार्ता आली. सारी प्रजा दर्शनार्थ लोटली. चतुरंग सैन्यानिशी राजा सामोरा गेला. आनंदाला सीमा नव्हती. पित्याने बाळाला हृदयाशी धरले. सुरुचीनेही धन्यवाद दिले,

आणि तो आपल्या मातेला भेटला. त्या प्रसंगाला कोण वर्णील? राजाने ध्रुवाला राज्याभिषेक केला. राजा तपासाठी निघून गेला. ध्रुवाने न्यायाने राज्य चालवले, मेल्यावर तो अढळपदी बसला.

ध्रुव ध्रुवची तो खरा

प्राचीन काळापासून ही ध्रुवकथा सर्वांना स्फूर्ती देत आली आहे. आणि भारतवर्ष आहे, तोवर ती स्फूर्ती देत राहील. ध्रुव म्हणजे विश्वाचा महामेरू. ध्रुव म्हणजे क्षुद्र गोष्टींना न भुलणे, क्षणभंगुराला न कवटाळणे. ध्रुव म्हणजे निर्भयता, ध्रुव म्हणजे विश्वास. ध्रुव म्हणजे अपार श्रद्धा, अनंत साधना. ध्रुवकथा सांगत आहे की एकदा ध्येय निश्चित केलेत म्हणजे त्याच्या पाठोपाठ जा. मग दुसरी गती नाही. दुसरा उद्योग नाही.

ध्रुवाने अपमान सहन केला नाही. अपमान सहन करणे म्हणजे आत्महत्याच ती. अपमान गिळल्यावर शिल्लक काय राहणार? अर्थात ध्रुव सदाभिमानाचा भोक्ता होता. अहंकारी नव्हता. आई सावत्र असली तरी पिता सावत्र नव्हता. पित्याला सारी बाळे समानच. परंतु पिताही सावत्रपणा दाखवतो, हे त्या तेजस्वी बाळाला सहन झाले नाही.

माझे एक मित्र आहेत. त्यांचे वडील त्यांना न्याय्य हिस्सा देत नाहीत. त्यांच्या गैरहजेरीत पित्याने वाटणी केली. एका मुलाला अधिक दिले, एकाला कमी. माझा मित्र ध्येयार्थी; तो देऊन टाकील सारे, असे का पित्याला वाटते? माझ्या मित्राने मला ही गोष्ट सांगितली. मी म्हटले, "कशाला झगडता? आपण स्वातंत्र्याच्या लढाईत सर्वस्व त्यागानं पडलो. मग जमिनीची काय कथा?" ते मला म्हणाले, "मला जमिनीची आसक्ती नाही. परंतु हा अपमान वाटतो. आम्ही दोघे सख्खे भाऊ. असं असताना हा अन्याय का? मला हा अन्याय सहन होत नाही."

मला ध्रुवाची गोष्ट आठवली. ध्रुव अपमान सहन करू नको सांगतो. परंतु अपमान सहन न करणे म्हणजे काय कोर्टकचेऱ्या करणे? ध्रुवाने बापाचे काहीच नको म्हटले. अन्यायी पित्याचे मला काहीच नको. आणि तो स्वतः उभा राहिला. "देवा, सांगू दुःख?" इतरेजनांजवळ रडकथा सांगत न बसता, हृदयात सत्यानारायणाला स्थापून तो प्रयत्नदेव झाला. ध्रुव या शब्दाचाच आता 'प्रखर निश्चयी' असा अर्थ झाला आहे. ध्रुव म्हणजे

शाश्वत टिकणारे. ध्रुवासारखा करारी नि निर्धारी ध्रुवच. म्हणून कवी मोरोपंत म्हणतात :

"ध्रुव ध्रुवचि तो खरा, प्रखर काय विश्वासचि तो" अशी श्रद्धा; असा अचल विश्वास, असा मोहर्विमुक्त निश्चय कोठून आणायचा?

मी जाऊ का रानात?

लहानपणी आई चुलीजवळ असे. मी तिच्याजवळ असे. मी विचारायचा; "आई मी जाऊ का ध्रुवासारखा? मला भेटेल का देव? तू सांग." आई एकच म्हणे; "कुठं तो ध्रुव आणि कुठं तू रडका, हट्टी मुलगा?" परंतु माझ्या कितीदा तरी मनात विचार येत. कधी वाटे, शेतावरच्या आंब्याच्या झाडावर बसून राहावे. जवळच्या नदीत पहाटे स्नान करावे. रात्रंदिवस 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' म्हणावे. ध्रुवाला देव सात दिवसांत भेटला. मला नाही का भेटणार? माझे वडील येतील. मी त्यांना दिसणार नाही. ते शोधतील. आई म्हणेल, "ध्रुवाप्रमाणं वेडबंबू गेला की काय? काय करावं या पोराला! भारीच विचित्र!"

परंतु आई म्हणे ते खरे. कोठे तो ध्रुव आणि कोठे मी? मी चंचल आहे. अजून शेकडो मोह आकृष्ट करतात. निश्चय ठरत नाही. ध्येय दिसत नाही. असे असले तरी या ध्रुव कथेने माझ्यावर अपार परिणाम केला आहे. ध्रुव-नारायणाची ती तसबीर मला अत्यंत आवडते. स्थिरमती ध्रुव आसनावर बसला आहे. समोर भगवान कृपाळूपणाने उभा आहे. किती तरी वेळा माझ्या मनात येते की आपण बसलो आहोत नि प्रभू मस्तकावर हात ठेवीत आहे. परंतु मनोराज्य काय कामाचे? त्यासाठी अनंत साधना हवी, ती कोठून आणू?

बाळ ध्रुवा, हे चिरंजीव भारतीय आदर्शा! तू मला भरपूर दिले आहेस. तू हजारो वर्षे कोट्यवधी लोकांत श्रद्धा, विश्वास दिली असशील. जन्मोजन्मी तू माझा आधार राहा. दिवसेंदिवस क्षुद्रता सोडून उच्च ध्येयाकडे मला जाऊ दे. निर्दोष विकासाकडे जाऊ दे. तू आमच्या जीवनाचा ध्रुवतारा आहेस. पवित्र, निर्मळ, अढळ, सतेज, प्रशांत असा तू सदैव मार्गदर्शन करीत राहा. तुला भक्तिमय प्रणाम.

❖

प्रल्हाद

ध्रुव म्हणताच प्रल्हादही आठवतो. ही अमर अशी जोडी आहे. दोघेही बंडखोर; दोघेही पित्याविरुद्ध बंड करणारे. एकाने पित्याचा त्याग केला. दुसरा तेथेच पित्याच्या क्रोधाला तोंड देऊन लढत राहिला. सत्याग्रही पद्धतीने सारे सहन करीत अविचल असा तो राहिला. प्रल्हाद हिरण्यकशिपूचा मुलगा. त्याच्या आईचे नाव कयाधू. हिरण्यकशिपू हा मोठा सम्राट होता. त्याचे नावच हिरण्यकशिपू म्हणजे सोन्याची पेटी. जगातील सारी धनदौलत त्याच्याजवळ होती. साऱ्या सोन्या-चांदीचा, हिरेमाणकांचा तो स्वामी होता. त्याच्याहून कोण मोठा, कोण पूजार्ह, कोण मानार्ह? बाळ प्रल्हाद हे पित्याचे वैभव पाहात होता, परंतु ते त्याला रुचले नाही, ती पापमय सत्ता त्याला आवडली नाही. जगाला गुलाम करून लुटून आणलेले ते भाग्य! त्याची काय किंमत? काय त्यात अर्थ? त्याला पित्याचा मोठेपणा पटेना, विश्वाचे भक्षण करणारा मोठा, की रक्षण करणारा मोठा? कोण मोठा? आपला पिता तर जगाला छळत आहे. तरीही हे विश्व चालले आहे. माझ्या पित्यासारखे सहस्रावधी सम्राट पृथ्वीला छळणारे झाले असतील, पुढे होतील... परंतु पृथ्वी आहे; हे सम्राट मात्र धुळीला मिळाले. कोण मोठा? प्रल्हादला सर्वत्र पित्याची स्तुतिस्तोत्रे ऐकायला येत. दरबारात पित्याचे भाट. सर्वत्र पित्याचे खुशामत्ये, परंतु पाठीमागे पित्याची निंदाही त्याला ऐकू आली असेल. वरवरच्या स्तुतीच्या खालचे सत्य त्याने पाहिले असेल.

शिक्षण

प्रल्हाद शिकू लागला. गुरू धडे देऊ लागले. कोणते शिक्षण त्याला मिळणार? सम्राटांच्या राज्यात सम्राटांचे गोडवे. हुकूमशाही राज्यपद्धतीत दुसरे शिक्षण नसते. त्या हुकूमशाहीचे सर्वत्र समर्थन असते. प्रल्हादला तेच शिक्षण मिळू लागले. गुरू सांगत : "पित्याला प्रणाम कर. हिरण्यकशिपू हाच देव. हाच त्रैलोक्यात थोर. सर्वांहून यांची स्तोत्रं हात जोडून म्हण."

माझा देव वासुदेव

परंतु प्रल्हाद ऐकेना. तो म्हणे, "माझा पिता जन्मदाता म्हणून पूज्य असला तरी तो थोर नाही; खरा थोर तो परमेश्वर. तो वासुदेव. तो विश्वंभर. तो सर्व व्यापून राहणारा भगवान् विष्णू. ज्याच्या इच्छेनं हे विश्व जन्मतं, ज्याच्या इच्छेनं हे चालतं, तो विश्वंभर खरा पूजार्ह. मी त्याचं नाव घेईन. त्याला नमो नमो म्हणेन. दुसरं दैवत मला नको. पिता आज आहे, उद्या जाईल. परमेश्वर सनातन आहे. त्या सनातनाला मी भजेन. क्षणभंगुराची पूजा करण्यात काय अर्थ?"

गुरू म्हणत, "असं बोलू नकोस, कुणी ऐकलं तर काय म्हणेल? मीच असं शिकवतो असं होईल. माझी नोकरी जाईल. मला सुळावर चढवतील. असं नको करू बाळ. म्हण, 'हिरण्यकशिपू मोठा; तो सर्वांहून थोर. त्याला भजावं; त्याला नमावं. म्हण.'" प्रल्हादाने ऐकले नाही. तो एकच धडा शिकत होता, "वासुदेवाय नमः। वासुदेवाय नमः!" गुरूने धाक दाखवला. शिक्षा केली. छड्या मारल्या. प्रल्हाद तरीही वासुदेवाचे नाव सोडीना. तो म्हणे, "मी खोटं कसं बोलू? माझा पिता वरिष्ठ; गरिष्ठ असं कसं म्हणू? आपण सारी मर्त्य माणसं. मातीत मिळणारी. खरा थोर एक परमात्मा; तो चराचराचा स्वामी, या ब्रह्मांडाचा सूत्रचालक. त्यालाच वंदावं, त्यालाच भजावं. गुरुजी, तुम्हीही वासुदेवाय नमः म्हणा. तुम्ही कशाला पाप करता? तुम्हांला माझे बाबा खरोखर मोठे असं वाटतं का? तुम्ही भिऊन वागता; आणि जिथं भीती आहे तिथं कुठलं सत्य, तिथं कुठला धर्म, तिथं कुठला परमात्मा?"

मुलांचा मेळावा

आणि प्रल्हाद या गोष्टीचा मुलांत प्रचार करी. तो त्यांना म्हणे, "माझ्या पित्याच्या नावाचा काय जयजयकार करता? लोकांना तर त्यानं त्राही भगवान् केलं आहे. हजारोंना त्यानं तुरुंगात टाकलं आहे. लाखोंना गुलाम केलं आहे. पित्याचं नाव सोडा. प्रभूचं नाव घ्या. चराचराचा जो स्वामी, जो अनंत विश्वे निर्मितो, रवी, शरीर, तारे वर फुलवतो, त्याला भजा. त्याला वासुदेव म्हणतात. त्याला नारायण म्हणतात. भगवान विष्णू म्हणतात. त्याची आपण स्तोत्रं म्हणू. त्याचा जयजयकार करीत नाचू." प्रल्हाद मुलांचा नायक झाला. घरोघर प्रचार होऊ लागला. लोकांच्या मनाची कोंडी झाली होती, ती मुलांनी फोडली.

नौखालीतील महात्माजींचा अनुभव

अगदी हुबेहूब असाच अनुभव नौखालीत महात्माजींना आला. कोणी घराबाहेर पडेना. महात्माजी लोकांना प्रार्थनेला बोलावीत. कोणी येईना. महात्माजींचे अनुयायी रस्त्यांतून 'रघुपति राघव राजाराम' म्हणत जात. स्त्री-पुरुष, मुले-बाळे घरांच्या खिडक्यांतून बाहेर डोकावत; परंतु त्या भजनी मंडळीत कोणी सामील होईना. मुसलमान म्हणत, "काय छाती आहे या लोकांची जाहीरपणं रामनाम म्हणण्याची. इथं अल्ला शब्द घुमेल. रामनाम बंद!" महात्माजींच्या अनुयायांना एक युक्ती सुचली. त्यांनी मुलांना खेळायला बोलावले आणि एक मुलगा आला, दुसरा आला. मुले चेंडू खेळू लागली. हसू खेळू लागले. आत्मा मुक्त झाला. दोन दिशी तिरंगी झेंडा तेथे लावण्यात आला. "या. याचं गाणं म्हणू, नि आज आपण 'रघुपति राघव राजाराम' म्हणत जाऊ चला." मुले निघली. पंधरा मैल ती मिरवणूक निघाली. शेकडो मुले गर्जना करीत निघाली. मग मोठी मंडळीही बाहेर आली. स्त्रियाही आल्या. मुसलमान बघतच राहिले. "रामनाम इथं बंद" अशा गुर्मीत आपण होतो, परंतु ही मुले निर्भयपणे जयघोष करीत जात आहेत. त्या मुलांवर त्यांना हात टाकवला नाही. त्या दिवशी महात्माजींच्या डोळ्यांतून प्रेमाश्रू आले. त्यांच्या तोंडावर आशा फुलली, आणि आल्यापासून पहिल्यांदाच ते म्हणाले, "अंधारात आज मला किरण मिळाला." हा किरण वानरसेनेने त्यांना दिला. मुलांची शक्ती, कुमारांची

शक्ती अपूर्व आहे. प्रल्हादाने असेच बाळगोपाळ गोळा केले. निर्भयतेचे वातावरण निर्माण होऊ लागले. हिरण्यकशिपू की जय याऐवजी, भगवान् वासुदेव की जय, असे घोष होऊ लागले.

पित्यासमोर

पित्याच्या कानांवर गोष्टी गेल्या. त्यांनी गुरुजींस बोलावून सारे विचारले. गुरुजी थरथरत होते. ते म्हणाले, "मी काय करू? तुमचा मुलगा ऐकत नाही. तो मलाच उलट शिकवतो. म्हणतो, "तुम्ही चुकीचं शिकवता. सारं शिक्षण म्हणजे परमेश्वराला भजणं, त्याला स्तवणं.' मी त्याला शतवार सांगितलं की हिरण्यकशिपू सर्वांत मोठे. तो संतापून म्हणाला, 'तो भगवान् वासुदेव मोठा, तुम्ही मला खोटं शिकविता?' काय करायचं तुमच्या मुलाला? तो इतर मुलांनाही फूस देतो. तोच जणू शाळा चालवतो. मुलं त्याच्याभोवती."

पिता खवळला. त्याने पुत्राला बोलावणे पाठवले. प्रल्हाद आईजवळ होता. ती त्याला सांगत होती; "बाळ, पित्याचं ऐक. ते रागावतील. मारतील. त्यांचा शब्द मोडू नकोस."

प्रल्हाद म्हणाला, "आई, मी का सत्य सोडू? सत्याहून थोर काय आहे? सत्यासाठी जगावं. वडील पूज्य, परंतु ते का देवाधिदेव? शेवटी सर्वांना मरायचंच आहे."

आई म्हणाली, "तुझा पिता अमर आहे. त्यांनी तसे वर मिळवले आहेत. घोर तपश्चर्या करून त्यांनी अमरता संपादिली आहे. ते सर्वांना अजिंक्य आहेत."

प्रल्हाद म्हणाला, "अमरतेचा वर देवाजवळूनच त्यांनी मिळवला ना? म्हणजे शेवटी कोण? कुणाचा त्यांनी जप केला? वरांची कोणाजवळ भिक्षा? आपण मर्त्य जीव. सर्वश्रेष्ठ तो परमात्मा. त्याला भजावं; त्याला नमावं. खोटा अहंकार काय कामाचा? सत्य ते सत्य."

आई म्हणाली, "तुझा पिता महाबळी आहे. सारी संपत्ती त्याच्यापाशी आहे."

प्रल्हाद म्हणाला, "बळीचा बळी तो वासुदेव. त्याच्या पदरजावरून सारी संपत्ती ओवाळून टाकावी."

"बाळ, तू नाही ना ऐकत? ते तुला छळतील. त्यांना दया-माया नाही."

"आई, तू निश्चिंत अस. तो प्रभू माता. अनाथाचा रक्षणकर्ता."

देवानं वर तरी का दिले?

अनेक दैत्यांनी तपश्चर्या करून वर मिळविले. वर देणारे देव का मूर्ख होते? असे कसे भोळसर ब्रह्मा, विष्णू, महेश? वर देत नि पुढे त्यांना निस्तरावे लागत. हे दैत्य उद्या त्रिभुवनाला, 'दे माय धरणी ठाय' करून सोडतील, ही गोष्ट देवांना का दिसत नव्हती? देवांना सारे दिसत होते. त्यांनी वर दिले यात चूक नव्हती, दैत्य झाले म्हणून काय झाले? त्यांनी तपश्चर्या केली असेल तर तिचे फळ त्यांना मिळालेच पाहिजे. सत्कर्म कोणीही करो, ते विफल कसे होईल? तेच दैत्य पुढे दुष्कर्मे करू लागल्यावर त्यांचे शासनही देवाने केले. कितीही वर मागितले तरी प्रभूला त्यांचा नाश करायला मार्ग असे. प्रभूच्या अनंत ज्ञानासमोर मानवी ज्ञान कितीसे? हिरण्यकशिपूने दिवसा मरण नको. रात्री मरण नको. घरी नको, दारी नको. आत नको. बाहेर नको, मानव, दानव, देव कोणाकडून नको. असे शक्य तो सर्व बाजूंनी अमरत्व मिळविले होते; परंतु त्याचे मरण तरीही टळायचे नव्हते.

पितापुत्रांचा संवाद

आईजवळून प्रल्हाद पित्याकडे आला. त्याने पित्याला प्रणाम केला. पिता जरा प्रसन्न झाला.

"बाळ, काय काय शिकलास?"

"नमो वासुदेवाय, नमो वासुदेवाय."

"अरे वासुदेव, हा तुझ्या पित्याचा शत्रू आहे. कुठून आणलास हा वासुदेव? माझं स्तवन कर. माझी गाणी गा. गुरुजी सांगतात ते ऐक."

"शिकवणारे गुरू म्हणजे पापाचे तरू?"

"जपून बोल. मी सांगितलेलं ऐक."

"इतर ऐकेन. परंतु ह्या बाबतीत नाही. सर्व त्रिभुवनाचा स्वामी तुम्हांला, मला, सर्वांना जन्माला घालणारा तो परात्पर पिता भगवान वासुदेव– त्याचं नाव घ्यावं, त्याला भजावं!"

"प्रल्हाद, ऐकणार की नाही?"

"नाही; नम्रपणानं परंतु निर्भयपणे सांगतो... नाही!"

"तुला शिक्षा होईल."

"मला भय नाही."

"तुझे हाल हाल करीन."

"मी आनंद मानीन."

"आगीत टाकीन, तेलात टाकीन, पर्वतावरून लोटीन."

"प्रभूची कृपा समजेन."

"सर्प डसवीन. हत्तीच्या पायाखाली तुडवीन."

"प्रभुकृपा मानीन."

पित्याचा संताप अनावर झाला. त्याने पुत्राच्या थोबाडीत दिली. प्रल्हाद शांतपणे उभा होता. पित्याने खड्‌ग उपसलं. पुत्र प्रशांत होता.

"जा, याचे हाल हाल करा. भगवान वासुदेवाचं नाव घेणार नाही असं कबूल करायला लावा. न्या या कारट्याला."

प्रल्हादाला नेण्यात आले. आईने पुन्हा समजावून पाहिले. तो सत्याग्रही अचल होता. मातेचे हृदय शतविदीर्ण झाले.

"आई, रडू नकोस. तुझा बाळ सत्यासाठी सारं सहन करीत आहे. सोनं अग्नीत घालून बघतात. माझीही परीक्षा होवो. मी देहाचा भक्त आहे की सत्याचा, त्याची शहानिशा होवो."

अनन्वित छळ

आणि त्या कुमाराचे शत-छळ झाले. त्याला आगीत टाकले. तरी तो फुलाप्रमाणे टवटवीत होता. त्याला पर्वतावरून लोटले तरी तो सुरक्षित होता.

"न मरे यास्तव नेला पर्वतशिखरासि लोटला खाली.
परि तो निर्भय चित्ती बाहे नारायणासी लाखोली॥१॥

तो मनात वासुदेवाचा, नारायणाचा धावा करीत होता. तो अचल होता, निडर होता.

प्रल्हादाला पित्यासमोर उभे करण्यात आले.

"तू मरत कसा नाहीस? काय आहे जादू?"

"प्रभू सर्वत्र आहे. तो मला सांभाळीत आहे. त्याच्या इच्छेनं आपण जगतो. त्याच्या इच्छेने मरतो."

"त्याच्या इच्छेनं?"

"हो. तुम्ही मला कुठंही न्या, तिथं तिथं तो मला सांभाळील. अग्नीत तो अमृतरूप होऊन मला शांतवील. पर्वताचं अंग मला फुलाप्रमाणं मऊ लागेल. पाषाणाची पारिजातकं होतील. प्रभू सर्वत्र आहे–"

"सर्वत्र? इथं आहे? या खांबात आहे?"

"हो, अणुरेणूत तो आहे."

पित्याने लाथ मारली. स्तंभातील अणूंचा स्फोट झाला. नारसिंह रूप प्रकट झाले. त्या वेळेस दिवस नव्हता, रात्र नव्हती. संध्या-समय होता. नारसिंह म्हणजे धड ना मानव ना पशू. सजीव-निर्जीव नको म्हणून नखे हे साधन. नखे म्हटली तर, सजीव, म्हटले तर निर्जीव. घरी-दारी नको म्हणून उंबऱ्यात. हिरण्यकशिपूला जमिनीवर नको म्हणून आपल्या मांडीवर नारसिंहाने फाडून मुक्त केले!

सत्याग्रही नि समाजवादी

असा हा भरतखंडातील पहिला बाळ सत्याग्रही. महात्माजींच्या जीवनावर प्रल्हाद चरित्राचा केवढा परिणाम! प्रल्हाद सारे सहन करतो तो सत्याला सोडत नाही. प्रभूवर विसंबून असतो. परंतु प्रल्हाद केवळ सत्याग्रही नव्हता. त्याच्याजवळ आणखी काही तरी होते. प्रसन्न नि शांत झालेल्या नारसिंहाने वर माग म्हणून म्हटले, प्रल्हाद काही बोलेना.

"दुर्लभ असा मोक्ष तुला देऊ?"

"मला एकट्याला मोक्ष नको. मी एकटाच मुक्त होऊन काय करू?"

प्रल्हादाचे असे हे उत्तर आहे. तो सर्वांचा मोक्ष इच्छितो. सर्वांचे सुख, स्वातंत्र्य इच्छितो. तो सर्वांचा विकास इच्छितो. तो स्वत:पुरते पाहणारा नव्हता. तो प्रभूला म्हणाला, "तुझी भक्ती मला दे. मला जनतेची सेवा करू दे."

मोक्ष अपुरा

महात्माजी म्हणत की, "सभोवतालचा मानवी समाज जोवर अपूर्ण आहे तोवर आपला मोक्षही परिस्थितीसापेक्ष आहे. अन्यायी राज्यात जगून तुम्ही मोक्षाचे अधिकारी कसे काय? सभोवतालचं दारिद्य, अन्नान्नदशा, विषमता ही पाहून तुम्ही मुक्त कसे काय? तुमचा मोक्ष सर्वांशी जोडलेला आहे. सर्वांना सुख मिळेपर्यंत मी पुनःपुन्हा जन्म घेईन असे भगवान बुद्ध म्हणत. तुकाराम महाराज 'गर्भवासी सुखे घालावे आम्हासी' असेच म्हणतात. तेही 'नलगे मुक्ती' असेच म्हणतात. पुन्हा पुन्हा जन्म घेऊन ते सेवा करू इच्छितात. कारण एकट्याची मुक्ती त्यांनाही नको असेल. अपूर्ण जगात ती संपूर्णतः मिळणं अशक्य. प्रल्हादानं देवापाशी वैयक्तिक मोक्ष मागितला नाही.

सेनापतींचा आवडता प्रल्हाद

महर्षी सेनापती बापटांना प्रल्हादाचे फार प्रेम. हरिजन दौऱ्यात आम्ही हिंडत होतो. जेथे जेथे शाळेत वा सेवादलात मुला-मुलींसमोर बोलायची वेळ येई तेव्हा तेव्हा सेनापती प्रल्हादाचे उदाहरण सांगून "असे बंडखोर व्हा. म्हातारे लोक तुमचं ऐकणार नाहीत. तुम्ही त्यांचं ऐकू नका. उद्याचं जग तुमचं आहे. म्हातारे मुर्दाबाद-तरुण जिंदाबाद. मुलंमुली जिंदाबाद, असं म्हणा– मनाला पटेल ते करा."

प्रल्हाद हा सेनापतींचा आदर्श आहे. आज हजारो वर्षे ध्रुव, प्रल्हादांच्या आदर्शांनी भारतीय संसारात मार्गदर्शन केले आहे. ही जोडी अमर आहे. अनंत काळपर्यंत ही जोडी धीर देईल, श्रद्धा देईल. त्या दोघांना माझे सहस्र प्रणाम. माझ्या हृदयमंदिरातील ही दोन तेजस्वी दैवते आहेत.

साने गुरुजींचे निवडक वाङ्मय

कुमार गटासाठी

१. सुंदर पत्रे (भाग १ ते ३)
२. बापूजींच्या गोड गोष्टी (भाग १ ते ६)
३. माझी दैवते
४. कुमारांपुढील कार्य
५. दिगंबर राय
६. जीवनाचे शिल्पकार
७. भारतीय नारी
८. लोकमान्य टिळक
९. आपले नेहरू
१०. भगवान श्रीकृष्ण
११. कावळे
१२. मोरी गाय
१३. साक्षरतेच्या कथा
१४. दारुबंदीच्या कथा
१५. श्रीशिवराय
१६. सोनसाखळी
१७. शबरी
१८. सुंदर कथा
१९. मुलांसाठी फुले
२०. यज्ञ
२१. त्यागातील वैभव
२२. गोड गोष्टी भाग १ ते १० (संच)
२३. श्यामची आई
२४. चंद्रभागेच्या वाळवंटी
२५. मेघ चियांग / इतर गोष्टी
२६. विचारगाथा
२७. विश्वदर्शन
२८. विश्वभारती
२९. हिमालयातील शिखरे
३०. आव्हाने
३१. अमोल गोष्टी
३२. विश्राम
३३. गोप्या
३४. मिरी
३५. दुर्दैवी
३६. आपण सारे भाऊ
३७. स्वर्गीय ठेवा

• •

मोठ्या गटासाठी

१. नवा प्रयोग
२. सती
३. क्रांती
४. तीन मुले
५. समाजधर्म
६. राष्ट्रीय हिंदुधर्म
७. स्त्री-जीवन
८. रामाचा शेला
९. भारतीय संस्कृती
१०. भारताचा शोध
११. नवजीवन
१२. स्वप्न आणि सत्य

साधना प्रकाशन
४३१ शनिवार पेठ, पुणे ४११ ०३०. फोन : ४४५१७२४